Paul Guichonnet

Mussolini și fascismul

33

Mici enciclopedii

CORINT

Redactor:
Antonia Kacsó

Tehnoredactare computerizată:
Jora Grecea

Coperta:
Walter Riess

Paul Guichonnet
MUSSOLINI ET LE FASCISME
© Presses Universitaires de France, 1966

Toate drepturile asupra acestei versiuni
în limba română sunt rezervate Editurii CORINT

ISBN: 973-653-231-3

Tipografia MULTIPRINT Iași
Calea Chișinăului 22, et 6, Iași 6600
tel. 032-211225, 236388 fax. 032-211252

PAUL GUICHONNET

MUSSOLINI ŞI FASCISMUL

Traducere:
Marian Ştefănescu,
Antonia Kacsó

Note:
Marian Ştefănescu

Prefaţă:
Alexandru-Murad Mironov

CORINT
Bucureşti, 2002

PREFAŢĂ

Atunci când cineva se referă la regimurile de extremă dreapta din Europa, principala întrebare care se naşte este: cum a fost posibil? Cum a fost posibil ca o lume atât de „civilizată", cu tradiţii politice atât de bine înrădăcinate să adopte forme guvernamentale atât de violente şi absurde, care negau tot ceea ce ar putea fi definit drept caracteristicile superioare şi pozitive ale lumii occidentale? Experimentele totalitare ale dreptei aparţin aproape exclusiv Europei de Vest, care, cel mult, le exportă în rest. Totalitarismul de stânga nu are asemenea probleme. El aparţine unei periferii a continentului, unde idei utopice, bizare şi criminal aplicate, puteau să îşi găsească adepţi.

Dar extrema dreaptă? Aceasta îşi desfăşoară acţiunea politică în principal în ţări în care explicaţia înapoierii economice şi sociale nu mai este valabilă – Germania şi Italia. Cartea profesorului Paul Guichonnet, Mussolini şi fascismul, *încearcă să răspundă, între altele, şi la această întrebare.*

Realizând o sinteză a originii şi evoluţiei curentului politic şi regimului fascist, lucrarea de faţă insistă asupra cauzelor atât politice, cât şi economico-sociale, care au produs ascensiunea fulgerătoare la putere a lui Benito Mussolini şi a partidului său.

Sunt bine reliefate principalele cauze ce au avut drept efect final producerea acestui eveniment, toate legate de nemulţumiri mai vechi sau mai noi în Italia din perioada imediat următoare Primului Război Mondial. În primul rând

se poate vorbi despre o unificare naţională nefinalizată politic, dar şi teritorial – şi care îndeamnă la reflecţii asupra posibilităţii şi sensului unui centralism administrativ de tip francez într-o ţară unde particularităţile locale şi regionale nu erau numai puternice, dar şi foarte prestigioase din punct de vedere cultural şi istoric – care a produs şi alimentat societatea italiană, ce abia se născuse (încetând să mai fie romană, veneţiană, siciliană, florentină etc.), cu iredentisme. Acesteia i s-a adăugat un progres economic dificil şi în salturi, marcat de puternice momente de criză, dar şi de o răspândire inegală, vaste regiuni din Italia (sudul Peninsulei, în primul rând) rămânând printre cele mai subdezvoltate şi sărace din Europa, în timp ce în nord nivelul de industrializare a crescut rapid şi masiv, alăturându-se unui proces de urbanizare accentuat şi cu vechi tradiţii în acest sens. Celor menţionate, ca şi exploziei demografice de la sfârşitul secolului al XIX-lea, li s-a răspuns prin măsuri ineficiente ca procesul de colonizare, care a fost declanşat şi din motive politice, ce anunţă avant la lettre *ideologia fascistă: visuri de grandoare, reînvierea măreţiei Imperiului roman etc. În plus, trebuia într-un fel sau altul deturnată atenţia opiniei publice de la corupţia ce domina sistemul politic, practic lipsit de democraţie până în 1912 datorită votului cenzitar, iar după — viciilor de procedură. Iredentismul şi colonialismul ofereau şi un fel de supapă de siguranţă conflictelor sociale ce începeau să se acutizeze o dată cu creşterea numărului de proletari.*

Aventurile coloniale ale Regatului „liberal" eşuează însă jenant, avertizând asupra sorţii unor atare comportamente şi mărind sentimentul de frustrare. „Naţionalismul se naşte în momentul decepţiilor coloniale şi se erijează în doctrină estetică şi politică", concluzionează Paul Guichonnet.

Primul Război Mondial surprinde Italia într-o situaţie cel puţin interesantă, dacă nu de-a dreptul anormală, ilustrată perfect prin politica externă (aliată cu Puterile Centrale, dar intrând în conflict alături de Antantă pentru satisfacerea unor pretenţii, dintre care unele cel puţin extravagante), dar şi prin atmosfera ce domină societatea: iredentism, dar neintervenţionism. Participarea Italiei la conflagraţie şi finalul acesteia sunt un nou motiv de decepţie, de data aceasta foarte acută: prea multe victime şi marea ,,victorie mutilată", ţara considerându-se profund nedreptăţită.

Acesta este terenul pe care fascismul vine la putere. Ameninţarea unui ipotetic, dar nereal pericol comunist, lipsa de încredere în sistemul politic şi discreditarea instituţiilor constituţionale au venit în completarea convingerii că Italia se îndreaptă spre dezastru. Aventurieri lucizi şi cinici, Mussolini şi oamenii lui au profitat de această situaţie şi, sprijinindu-se pe paralizia, indiferenţa sau relele intenţii ale celor cu putere de decizie sau influenţă — familia regală, Biserica, marea burghezie, armata — au pus mâna pe putere.

Istoria fascismului, devenit din ideologie marginală totalitarism politic, porneşte de la credenţialele excelente oferite de unii intelectuali celebri ca Benedetto Croce, Gabrielle d'Annunzio, Giovanni Gentile şi sfârşeşte cu paranoia cultului personalităţii lui Mussolini, care „ha sempre ragione" *Pentru gloria sa şi a Italiei în acelaşi timp, chiar şi aceasta din urmă putea fi sacrificată. Interesele publice şi simţul răspunderii au fost lăsate la o parte în scopul împlinirii destinului istoric, civilizator etc.*

Devenit un adevărat tipar clasic, regimul fascist a fost deschizător de drumuri în privinţa multor obiceiuri totalitare: propagandă grotească, mari construcţii edilitare, reţete economice dăunătoare pe termen lung, dar foarte

utile politic, control asupra societăţii, exterminarea sistematică a opozanţilor, represiune. Ce este drept, toate marile iniţiative erau moderate de spiritul meridional italian, iar aspectul de operetă se făcea adeseori simţit. Imitaţi şi admiraţi de foarte multă lume (Primo de Rivera în Spania, Hitler, parţial, în Germania, chiar şi Peron în Argentina), Mussolini şi guvernul fascist s-au bucurat de o presă relativ bună în străinătate, chiar şi în ţările care nu admirau oficial Italia. Şi, puţin câte puţin, Italia s-a îndreptat spre război, iar de aici, accelerat, spre dezastru. Ultimele zile ale regimului ne arată un Mussolini cu totul pierdut şi într-o stare de semiconştienţă. Moartea lipsită de glorie a personajului principal este sfârşitul logic al destinului său.

Concluzionând, Paul Guichonnet îşi încheie cartea cu trimiteri spre moştenitorii contemporani ai fascismului, într-o Europă în care extrema dreaptă devine tot mai vizibilă pe scena politică din diferite ţări, în unele ţări aflându-se chiar la guvernare sau susţinând guvernele: Austria, Italia, Belgia, Ungaria (unde fostul prim-ministru Victor Orbán cocheta vizibil cu extremismul naţionalist, iredentist şi antisemit sub ochii impasibili ai instituţiilor europene). Succesul recent şi penibil al aceluiaşi curent politic în Franţa, ne arată că, spre deosebire de celălalt tip de extremism — comunismul, acesta este, din păcate, departe de a-şi fi epuizat discursul. Ideile sale, în special naţionalismul şi xenofobia, izbucnesc periodic de la Marea Neagră până la Marea Nordului, sfidând orice principiu european. Din nou incredibilul pare să se petreacă: într-o Europă care vorbeşte despre integrare, lideri politici cu o audienţă tot mai mare se referă la „valori" ce păreau defuncte.

Alexandru-Murad Mironov

Introducere

FASCISMUL ÎN FAŢA ISTORIEI

Timp de aproape un sfert de secol, regimul fascist, bazat pe puterea personală şi pe violenţă, a dominat Italia. Pentru prima dată de la Secolul de Aur al Renaşterii, Peninsula influenţa destinul Europei — dar într-un sens negativ, care va duce ţara la înfrângere şi catastrofă. Fascismul, care pretindea că instaurează o nouă ordine politică şi socială, devine model în perioada interbelică şi multe dictaturi, care atacau democraţia, se inspirau direct din experienţa italiană, inclusiv forma cea mai pernicioasă a acestor regimuri politice, nazismul. Astfel, fascismul, ale cărui sechele nu au fost eliminate încă în totalitate, este unul dintre fenomenele majore din prima jumătate a secolului al XX-lea.

Mai mult de o jumătate de secol s-a scurs de când regimul lui Mussolini s-a prăbuşit în tragedie şi după mărturiile celor care au trăit evenimentele, incomplete, pasionate şi polemice, a urmat analiza ştiinţifică a faptelor. În ultimii ani, în Italia şi în străinătate, s-au înmulţit documentele şi studiile care permit să se traseze un tablou critic al acelui *ventennio*, să i se examineze cauzele şi să i se descopere marile linii de dezvoltare.

Problema originilor şi cea a naturii fascismului a fost, chiar de la începuturile dictaturii, o temă controversată. Confruntaţi cu o astfel de ruptură cu evoluţia care, din ultima treime a secolului al XIX-lea părea să îndrepte toate statele dezvoltate spre organizarea în republici sau monarhii parlamentare şi liberale, gânditorii şi oamenii politici

au încercat să răspundă la întrebările puse de conştiinţa politică a timpului. Apologeţii lui Mussolini insistau pe aspectul individual, pe coeficientul personal al supraomului providenţial. Pe de altă parte însă, italienii care au crescut în anii liberalismului care inaugurase dezvoltarea morală şi materială a tinerei monarhii, vor vedea în fascism o anomalie istorică, o abatere neaşteptată şi apariţia accidentală, urmată de victoria unei „bande de aventurieri fără rădăcini în trecutul naţiunii." Această teză a „rupturii" în raport cu evoluţia istorică a fost susţinută de Benedetto Croce (1866–1952), cel mai mare gânditor al Italiei în prima jumătate a secolului trecut, a cărui influenţă asupra generaţiei care a trăit experienţa fascistă a fost enormă. Alţi istorici, între care principalul reprezentant a fost britanicul Denis Mack Smith, au văzut, din contră, în venirea lui Mussolini la putere un fenomen tipic italian, rezultatul logic al deficienţelor existente în Peninsula care nu putuse rezolva, după unificare, problemele naţiunii şi nici nu instaurase un regim parlamentar veritabil. Autoritarismul machiavelic al lui Cavour, aventura individuală, de condotier modern, a lui Garibaldi, voinţa de putere a lui Crispi şi naţionalismul au pregătit terenul pentru fascism. La rândul lor, susţinătorii interpretării naziste au pus accentul pe factorii economici şi sociali. Pentru ei, fascismul este înainte de toate un „fenomen de clasă", reacţia burgheziei cu tendinţe expansioniste în faţa crizei de după Primul Război Mondial şi ameninţării maselor muncitoreşti, victime ale conflictului. Pentru adepţii tezei naziste, lupta antisocialistă şi antimuncitorească a fascismului a găsit în Musssolini un simplu executant: nici personalitatea lui şi nici ideile proprii nu au fost factor determinant în succesul dictaturii.

De fapt, fascismul, ale cărui origini le vom analiza, a fost rezultatul unei serii complexe de cauze, cu natură şi

forţă diversă şi nu se reduce numai la una, sau la câteva forţe care, prin convergenţa lor, i-au dat naştere. Faptul că dictatura a fost un fenomen european, exploatând slăbiciunile democraţiilor clasice în timpul crizei produse de Primul Război Mondial şi că naşterea principalelor regimuri autoritare, în special a hitlerismului, oferă numeroase analogii cu ascensiunea fascismului, contrazice analizele care dau regimului mussolinian o esenţă pur italiană. Dar, dacă este adevărat că factorii economici şi sociali din Europa după 1918, ofereau, în numeroase ţări, o situaţie „prefascistă", nu înseamnă că este mai puţin corectă ideea că dictatura a avut în Peninsulă o nuanţă tipic italiană prin modalităţi, mentalităţi, psihologia şefului şi încercările de soluţionarea a problemelor şi contradicţiilor specifice. După începuturi agitate şi nesigure (1919–1922), Mussolini s-a instalat la putere şi timp de circa cincisprezece ani şi-a întărit şi şi-a extins puterea în ţară. Însă curba ascendentă a dictaturii s-a oprit în perioada războiului din Etiopia şi a tensiunii internaţionale care anunţa Al Doilea Război Mondial. Prin ascensiunea şi succesele obţinute de nazism, fascismul îşi pierde rolul de prototip şi de model urmat de alte dictaturi, pe care l-a avut până atunci. Mussolini este, tot mai mult, legat de politica lui Hitler şi redus la rolul de subordonat, cu tot mai puţină libertate de mişcare. După succesele obţinute înainte de 1938 în politica internă şi externă, războiul marchează sfârşitul iluziilor şi, într-o Italie iniţial dezamăgită şi apoi ostilă pe ascuns, înfrângerea militară şi Rezistenţa se unesc pentru a-l răsturna pe *Duce* şi regimul lui.

Capitolul I

ORIGINILE FASCISMULUI

Este necesar să reamintim pe scurt începuturile statului unitar şi să urmărim evoluţia Italiei între 1861 şi 1914 pentru a cunoaşte terenul pe care se naşte şi se dezvoltă fascismul şi pentru a distinge principalele elemente care l-au pregătit.[1]

I. De la Cavour la Giolitti (1861–1914)

1. Guvernarea de dreapta (1861–1876). Imediat după proclamarea Regatului Italiei în 1861, patriotul piemontez Massimo d'Azeglio declara: „Acum, Italia este creată, dar trebuie să fie creaţi italienii." Această butadă exprimă bine situaţia în care s-a aflat Peninsula până la începutul secolului al XX-lea şi chiar, în unele aspecte, până în 1914. În timp ce marile state europene înregistrau creşterea prosperităţii şi participarea tot mai activă a maselor la viaţa naţională, Italia părea cuprinsă, în mai multe domenii, de incapacitatea de a depăşi problemele ridicate de organizarea regatului unificat. Există un contrast între elanul produs de *Risorgimento*, aspiraţiile clasei conducătoare de a duce politica de independenţă şi de prestigiu şi limitele impuse acţiunii guvernelor de mediocritatea situaţiei economice,

[1] Asupra acestui aspect, vezi cele două volume ale colecţiei „Que sais-je?": Paul Guichonnet, *Historie de l'Italie* (nr. 286) şi, de acelaşi autor, *L'unité italienne*. (nr. 942)

care era afectată, mai mult decât oricare alta, de consecinţele recesiunii mondiale din perioada 1877–1896. „Dreapta istorică" a urmaşilor lui Cavour, moştenitoare a tradiţiei de prietenie şi de alianţă cu Franţa, instituise sistemul administrativ centralizat pentru a lupta împotriva particularismului regional încă puternic, care reprezenta pericolul separatismului. Ea a pierdut puterea în 1876, după ce îşi epuizase forţele, în efortul de a rezolva problema deficitului bugetar, fără succes însă, pentru că moneda naţională a rămas neconvertibilă până în 1881, dar şi în lupta cu brigandajul din Sud, aspect politic al subdezvoltării şi al inculturii ţăranilor din fostul regat de Neapole.

2. Guvernarea de stânga (1876–1896). În ciuda schimbării apartenenţei politice, în mentalitatea personalului conducător diferenţele erau mici şi până la instalarea fascismului la putere instituţiile politice au rămas cele fondate în 1847 prin *Statutul fundamental* al lui Carol Albert, regele Piemontului, care a devenit Constituţia noului regat. Atribuţiile suveranului rămân importante şi un regim parlamentar, copiat după cel al Franţei monarhiei din Iulie, bazat pe votul cenzitar, oferea puterea unei înguste „ţări legale" Această Italie a privilegiaţilor acorda problemelor o semnificaţie aproape exclusiv politică. Provenind din burghezia şi din aristocraţia rurală, posedând averi şi venituri din agricultură şi din proprietatea imobiliară, elita acelor vremuri urmărise cum se realizează idealul moderaţilor din *Risorgimento*, reformismul „căii de mijloc". Zdrobind încercările democratice ale lui Mazzini şi începutul revoluţiei ţărăneşti făcut de Garibaldi, ea a refuzat să completeze liberalismul politic prin transformări economice şi sociale. Atitudinea aceasta nu este specifică Italiei, pentru că nici oficialităţile Franţei din timpul Republicii a III-a nu dovedeau o prea mare sensibilitate faţă de situaţia proletarilor.

Însă ea a condus la adâncirea rupturii dintre cele „două Italii", cea din nord, dezvoltată după modelul nord-european şi cea din sud, care în pofida înaltei culturi a elitelor, păstrase structuri feudale. Stânga a orientat Italia spre o politică externă activă, caracterizată prin îndepărtarea de Franţa, iar în politica internă, autoritarismul rigid, care poate fi asemănat cu cel al lui Cavour, a devenit metodă de guvernare, contribuind la slăbirea şi discreditarea Parlamentului lipsit de tradiţie şi cu audienţă încă slabă. Din această perioadă apar temele şi obiceiurile care vor contribui la geneza naţionalismului şi fascismului. Foştii discipoli ai lui Garibaldi raliaţi la monarhie, Depretis şi Crispi, care erau cei doi principali conducători ai stângii, se adaptează la concepţiile autoritare şi conservatoare ale regelui Umberto I (1878–1900) şi ale reginei Margareta.

Două probleme nerezolvate apasă asupra perioadei de după *Risorgimento*. Mai întâi, nedesăvârşirea spaţiului naţional, pentru că Trentino şi Trieste au rămas supuse încă dominaţiei străine, *irredente*, stăpânite de Austria care, în adâncul conştiinţei maselor, este considerată duşmanul ereditar. Este apoi, insolubila problemă romană. După ce şi-a pierdut teritoriile pe care le stăpânea ca suveran şi, deci, puterea temporară, papa Pius al IX-lea (1846–1878) s-a declarat prizonier moral şi s-a închis în Vatican, respingând cu încăpăţânare toate propunerile de împăcare cu Regatul Italiei. El le-a interzis catolicilor să-şi pună candidatura în alegeri, reducând şi mai mult corpul politic, care era oricum destul de limitat. Succesorul lui, Leon al XIII-lea (1878–1903), a continuat această atitudine intransigentă. Măsurile liberale pe care le-a luat stânga, concepute parţial pentru a produce dificultăţi conservatorilor catolici, au avut un caracter moderat. După desfiinţarea nepopularei taxe pe măcinarea grânelor, în 1884 est adoptată o

reformă electorală care reducea vârsta la care se putea participa la alegeri de la 25 la 21 de ani, scădea censul de la 40 la 19 lire şi acorda drept de vot celor care prezentau certificatul de absolvire a şcolii primare, mărind astfel numărul alegătorilor de la 500 000 la 3 milioane. Totuşi, numai o minoritate era interesată de politică. Legea din 1877 care prevedea obligativitatea învăţământului, a rămas în mare măsură neaplicată, din lipsă de resurse. Ignoranţa şi indiferenţa populaţiei Italiei, care, în 1871, la 26 801 154 de locuitori înregistra în medie 69% de analfabeţi la cei în vârstă de peste 6 ani, se traducea prin lipsa conştiinţei politice şi civice. Agostino Depretis (1813–1887), care a rămas aproape tot timpul la putere între 1876 şi 1887, a iniţiat tactica politică numită *transformismo*, obţinând, în funcţie de rezultatele alegerilor şi folosind uneori corupţia, majorităţi parlamentare de circumstanţă. El a fost dezamăgit de rezultatele Congresului de la Berlin (1877) de la care sperase obţinerea unor avantaje în zona adriatică. Izolată în Europa, aflându-se în relaţii încordate cu Austria din cauza iredentismului, Italia a intrat în conflict şi cu Franţa, care, în 1881 începuse ocuparea Tunisiei. În aceste condiţii, ea se va apropia de Berlin şi de Viena, constituind Tripla Alianţă (20 mai 1881). Tratatul acesta, care va fi prelungit periodic, va rămâne, până în 1915, baza politicii externe a guvernului de la Roma. Stânga a pus în aplicare o grandioasă şi împovărătoare politică de înarmare, fortificând frontiera Alpilor şi construind o puternică flotă de război.

Perioada în care Francesco Crispi (1819–1901) a fost şef al guvernului, din 1887 până în 1889 şi din 1893 până în 1896, se caracterizează prin accentuarea anticlericalismului în interior şi prin strângerea legăturilor din cadrul

Triplei Alianţe şi începutul naţionalismului colonialist în exterior.

În timp ce se desfăşura un război vamal cu Franţa, care a avut efecte dezastruoase în Italia, Crispi şi-a angajat ţara în acţiuni colonialiste. După ce a fost creată colonia italiană Eritrea în 1890 şi după ce a extins pătrunderea în Somalia, Italia a manifestat o voinţă megalomană de expansiune în Etiopia, impunând acestei ţări semnarea unui tratat de protectorat, în 1889, la Ucciali, tratat care a fost însă repede denunţat de neguşul Menelik. Generalul Baratieri a ocupat provincia etiopiană Tigré, dar a suferit o gravă înfrângere la 1 martie 1896, la Adua, care a provoacat căderea celui de-al doilea guvern Crispi.

În anii 1880, au început transformările care au condus, în sfârşit, la modernizarea economiei italiene. Criza agricolă care a afectat întreaga Europă şi scăderea veniturilor din sectorul primar au eliberat forţele productive care s-au îndreptat spre industria grea. Creşterea a fost semnificativă în metalurgie (oţelăriile de la Terni), unde producţia a fost stimulată de comenzile pentru armată şi din domeniul construcţiilor imobiliare. Roma pontificală a fost înconjurată de cartierele noi care adăposteau reprezentanţii noii categorii sociale a micii burghezii birocratice. Însă după 1887, întărirea protecţionismului a determinat grave probleme în aprovizionarea industriilor cu materii prime şi combustibil şi a compromis acest rapid „decolaj" economic. Criza, manifestată prin numeroase falimente şi scandaluri bancare, a durat până în 1896. Supapa de siguranţă reprezentată de emigraţie nu a fost suficientă pentru a limita dificultăţile care au constituit cadrul ultimelor decenii din secolul al XIX-lea. Atunci au început să se formeze, apoi să se înfrunte, cele două forţe din care se va naşte fascismul: pe de o parte, Italia burgheză, a ordinii legale şi

a naţionalismului; pe de altă parte, masele populare şi socialismul.

3. Criza din 1898 şi „epoca lui Giolitti" (1897–1914). În cadrul generaţiei care s-a născut din *Risorgimento* a continuat să existe un curent radical, de tradiţie paşoptistă şi mazziniană, inspirat de un socialism romantic, insurecţional şi, sub influenţa lui Bakunin, puternic legat de anarhism. Începând din 1872, se formează organizaţii muncitoreşti care se întrunesc în congrese, dar, în acelaşi timp, izbucnesc revolte agrare, în tradiţia răscoalelor care zguduiau periodic ţărănimea mizerabilă şi incultă, ce locuia, în special, în centrul şi în sudul peninsulei. O caracteristică originală a socialismului italian este substanţiala componentă rurală, spre deosebire de partidele „muncitoreşti" din celelalte ţări ale Europei Occidentale. Astfel, a luat fiinţă începând din anul 1892, în *Mezzogiorno*, mişcarea muncitorilor agricoli sub numele „fasciile" (*fasci*), prima consemnare a unui termen care va fi reluat de fascism. O fază nouă începuse în jurul anului 1880 prin răspândirea nazismului. După 1870, Italia est puternic influenţată de cultura germană şi socialismul pozitivist cucereşte o parte din elita intelectuală şi universitară din ţară. *Capitalul* este tradus în 1886, iar în 1891 se formează un partid socialist, care are drept model social–democraţia germană, situat în spectrul politic între tendinţele radicale şi cele anarhiste. Conducătorii lui au fost Antonio Labriola (1843–1904), Andrea Costa (1851–1910), Leonida Bissolati (1857–1920), Filippo Turati (1857–1923) şi prietena lui Anna Kuliscioff. Prin revistele pe care le edita, ca de exemplu *Critica sociale* şi prin ziarul *Avanti* fondat în 1896, partidul desfăşura propaganda care se adresa în primul rând muncitorilor din marile centre industriale şi ţăranilor din câmpia Padului. În ciuda limitelor impuse prin sistemul

electoral cenzitar, socialiştii au obţinut deja 138 000 de voturi (9% din total) la alegerile din anul 1895. La rândul lor, unii membri ai cercurilor catolice, încurajaţi de Giuseppe Toniolo, ţineau periodic congrese şi, în special după ce a fost adoptată enciclica *Rerum novarum* de către papa Leon al XIII-lea, în 1891, manifesta o mai mare sensibilitate faţă de problemele sociale şi dorinţa de a participa la viaţa politică naţională.

Dificultăţile economice, care au dus la accentuarea disparităţilor sociale, au provocat, în 1898, o serie de conflicte între autorităţile legale şi cei nemulţumiţi. Represiunea dură a revoltelor muncitoreşti de la Milano a discreditat guvernele conservatoare conduse de di Rudini şi de Pelloux. Primul an al secolului al XX-lea a reprezentat o decisivă cotitură. La alegerile generale din iunie 1900, dreapta politică, urmaşa lui Crispi la guvernare, a fost înfrântă. Apoi, la 24 iulie, anarhistul Bresci l-a asasinat, la Monza, pe regele Umberto I, care simboliza rezistenţa faţă de evoluţia liberală şi preferinţa pentru o formulă autoritară de guvernare. Regele care a urcat atunci pe tron, la 31 de ani, era Victor-Emmanuel al III-lea (1869–1947) şi el nu şi-a impus personalitatea la fel de mult ca predecesorii săi, revenind la tradiţia parlamentară şi lăsând în seama primului-ministru exercitarea puterii. Viaţa politică a fost dominată de acum înainte de voinţa puternică a lui Giovanni Giolitti (1844–1928) care a controlat conducerea până în martie 1914, fie direct (1903–1905; 1906–1909; 1911–1914), fie prin intermediul susţinătorilor lui, Fortis şi Luzzatti, cu excepţia a două perioade scurte când guvernul era condus de Sydney Sonnino. Era giolittiană este pentru Italia o perioadă de consolidare economică, de atenuare a confruntărilor politice şi de succese externe. Piemontez inteligent şi harnic, Giolitti, care avea experienţa unei lungi

cariere administrative, nu era, nicidecum, teoretician sau idealist. Liberal moderat, în politică şi în economie, el era un realist, adept al soluţiilor empirice. În politica internă el a reluat metodele „transformismului", dezbinând pentru a stăpâni, evitând represiunea brutală, manevrând cu abilitate între oamenii şi orientările din Parlament şi din sindicate. „Dictatura" lui este flexibilă, remarcându-se prin compromisuri, prin favoruri care-i neutralizează sau îi cuceresc pe cei care înainte îi erau adversari şi se sprijină pe corupţia electorală pentru a-şi asigura majoritatea. Deşi eficace în plan tactic, giolittismul a contribuit la discreditarea instituţiei parlamentare şi la slăbirea spiritului civic într-o ţară în care tradiţia democratică nu avea decât rădăcini plăpânde. Omul acesta, pe care duşmanii îl numeau *l'uomo della malavita,* poartă astfel împreună cu clasa politică pe care a modelat-o după chipul lui o gravă răspundere pentru ascensiunea fascismului.

Activitatea lui Giolitti a fost susţinută de conjunctura economică favorabilă, caracterizată prin creşterea lentă a preţurilor agricole. Emigraţia, care a atins în 1913 un punct maxim cu 872 558 de plecări, a scăzut presiunea de pe piaţa muncii şi Italia începe să simtă avantajele costisitoarelor investiţii în capital care au fost realizate în perioada care a urmat unificării. În 1906, se implică direct în exploatarea căilor ferate şi iniţiază lucrări publice şi construcţii şcolare. Schimburile externe se dezvoltă după tratatul comercial semnat cu Franţa în 1898 care pune capăt războiului vamal. Reţeaua bancară se reface după furtunile de la sfârşitul secolului al XIX-lea. Energia electrică, compensând în parte lipsa de cărbune, favorizează dezvoltarea industrială care se produce, în special în nordul ţării. Atunci iau naştere, în domeniul mecanicii, siderurgiei, chimiei, industriei textile şi construcţiei de automobile — în

care se constituie la Torino, în 1898, uzinele Fiat — marile întreprinderi care încep să dea Peninsulei înfăţişarea economică modernă. Este adevărat că prăpastia se adânceşte între gradul de dezvoltare din nord şi *Mezzogiorno*, dar, în general, nivelul de viaţă creşte şi venitul naţional anual pe cap de locuitor sare de la 324 de lire în anii 1891–1895 la 523 de lire în perioada 1911–1916. Deşi a fost schiţată legislaţia socială, agitaţia muncitorească şi ţărănească a continuat, însă socialiştii erau slăbiţi de disensiunile dintre reformiştii moderaţi şi maximaliştii intransigenţi. După instalarea sa ca papă în 1903, Pius al X-lea a schimbat atitudinea faţă de statul unificat italian. În 1904, el a ridicat interdicţia care, de la ocuparea Romei, îi împiedica pe catolici să participe la viaţa publică. În ciuda piedicilor pe care le ridicaseră în faţa modernismului, catolicii participă mai mult la viaţa politică şi se apropie de liberalism. În 1906, sub influenţa lui Don Sturzo, ia naştere Uniunea Populară, care va deveni în 1913 Partidul Popular Catolic. La alegerile din 1913, prin „pactul Gentiloni", încheiat între Giolitti şi liderul noii tendinţe politice, se constituie o alianţă împotriva socialiştilor.

În domeniul relaţiilor internaţionale, Italia, în care iredentismul rămâne puternic, deşi pe plan oficial i se pune surdină, se desprinde într-o oarecare măsură de Tripla Alianţă şi printr-un acord secret semnat la Paris, în 1902, se angajează să nu intre în război împotriva Franţei dacă această ţară este atacată de Germania. În 1911, războiul împotriva Turciei se încheie prin anexarea Libiei şi prin ocuparea insulelor Dodecanezului, modeste debuşee coloniale, dar care au rolul de a şterge amărăciunea eşecului etiopian din timpul lui Crispi.

Astfel, în ciuda întârzierii care-l separa de statele dezvoltate, regatul italian părea că se îndreaptă, printr-o evoluţie

lentă, spre maturitatea lui economică şi politică, consfinţită prin reforma electorală din iunie 1912. Prin acordarea dreptului de vot tuturor italienilor care au împlinit 21 de ani, care ştiu să citească şi să scrie, sau care au făcut serviciul militar, dar şi tuturor analfabeţilor care aveau mai mult de 30 de ani, a fost asigurat „sufragiul aproape universal" care a dus la creşterea corpului electoral de la 3 milioane la 8,5 milioane de cetăţeni.

Această evoluţie se manifestă în climatul intelectual şi psihologic marcat de întărirea uneia dintre bazele viitoarei ideologii fasciste: naţionalismul, fenomen deosebit de important, asupra căruia se cuvine să ne oprim puţin.

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, cultura italiană a cunoscut şi ea influenţa pozitivismului. În timp ce un geniu izolat ca Giosuè Carducci continuă ecourile romantismului *Risorgimento*, „verismul" afirmă, în literatură, concepţia realistă despre artă. Însă în jurul anului 1900, ca şi în alte ţări, se produce o reacţie împotriva pozitivismului filozofic şi istoric. Ea se dezvoltă în grade diferite şi pe planuri diferite. Forma ei cea mai profundă şi cea mai originală este cuprinsă în gândirea lui Benedetto Croce (1866–1952), a cărui influenţă va marca profund Italia din prima jumătate a secolului al XX-lea. El a câştigat audienţa mediilor intelectuale prin operele lui filozofice, literare şi istorice şi prin revista *Critica* pe care a fondat-o în anul 1903. Croce s-a îndepărtat de marxismul teoretic de care a fost legat la începutul carierei sale pentru a elabora un sistem idealist, un neo-hegelianism care reabilita intuiţia creatoare şi care acorda istoriei o funcţie privilegiată în cunoaştere, insistând totodată asupra autonomiei şi libertăţii demersului intelectual. Însă pe o treaptă inferioară, antipozitivismul hrănea gândirea şi propaganda naţionaliştilor. Era, de fapt, aspectul italian al unui fenomen cunoscut la

scară europeană, care construia o sinteză din teme diverse. La concepţia lui Nietzsche privind voinţa de putere, un anumit cinism nonconformist, glorificarea instinctului şi a subiectivităţii, se adăugau „elanul vital", amintirea trecutei măreţii a Romei, umilită prin faptul că reconstrucţia patriei nu era încheiată şi stimulată de succesele economice şi politice ale erei giolittiene. Naţionalismul se naşte în momentul decepţiilor coloniale şi se erijează în doctrină estetică şi politică. El îşi caută justificarea în eseurile istorice ale lui Alfredo Oriani (1852–1909) şi, din fierberea confuză şi deseori contradictorie de idei şi de curente, se constituie, în jurul grupului florentin format din Enrico Corradini (1865-1931), Giovanni Papini (1881–1956) şi Giuseppe Prezzolini (născut în 1884), exprimându-se prin revistele *Leonardo* (1903–1907), *La Voce* (1908–1916), *Lacerba* (1913–1915) şi primind sprijinul zgomotos şi provocator al „futuriştilor" lui Marinetti (1876–1944).

Celebritatea literară a lui Gabriele d'Annunzio (1863–1938) a contribuit mult la întărirea naţionalismului. Într-un limbaj care construia imagini somptuoase, retorica şi estetismul lui decadent îmbrăcau în expresii rafinate chemarea la „acţiune, sora visului" Acest exces verbal fascinează mica burghezie a cărei mediocritate era, totuşi, biciuită de naţionalişti. Se naşte astfel o mentalitate colectivă, orchestrată de *l'Associazione nazionale italiana*, creată în 1910, şi prin ziarul ei *l'Idea nazionale* (1911) Giolitti se foloseşte cu abilitate de această forţă nouă pe care încearcă s-o pună în slujba politicii lui externe. Cu toate că naţionaliştii nu dispuneau de o formaţie politică puternică — în 1913 nu intră în Cameră decât câţiva deputaţi de această orientare — şi în ciuda contradicţiilor proprii şi rezervelor pe care ideologia lor le provoca, naţionaliştii reprezentau totuşi un grup de presiune a cărui

acţiune va fi decisivă pentru intrarea Italiei în război, în 1915. Ecoul propagandei lor nu a rămas fără efect, o dovadă fiind entuziasmul colectiv provocat de războiul din Libia, cel mai popular război, precum era şi cel mai puţin justificat, dintre toate războaiele pe care Italia le-a purtat înainte de 1914.

Ca şi în alte ţări europene, în special în Franţa, anii care au precedat Primul Război Mondial sunt marcaţi prin accentuarea antagonismelor dintre extremele spectrului politic. Agitaţia socială, care se concretiza în frecvente greve generale, se accentua şi „giolittismul" reuşea cu tot mai multă dificultate să o stăvilească. În urma alegerilor din 1913, care se încheie prin întărirea semnificativă a extremei stângi şi prin slăbirea majorităţii guvernamentale, Giolitti se retrage de la guvern, lăsându-i locul lui Antonio Salandra, care trebuie să facă faţă tulburărilor republicane şi anarhiste, din iunie 1914, din provinciile Marche şi Romagna, cunoscute sub numele de „săptămâna roşie"

II. Intervenţia. Războiul. „Victoria mutilată" (1915–1919)

Italia şi Primul Război Mondial. Participarea Italiei la Marele Război este unul dintre punctele asupra căruia istoriografia contemporană a realizat o profundă revizuire critică, care a permis rectificarea versiunii tradiţionale asupra evenimentelor, difuzate de susţinătorii dictaturii. În realitate, intervenţia a fost decisă, împotriva sentimentelor majorităţii populaţiei şi Parlamentului, de voinţa guvernului Salandra-Sonnino şi cu sprijinul suveranului.

Când Germania a declarat război Franţei, Roma s-a prevalat de rezerva prevăzută în acordul din 1902 şi s-a

declarat neutră. Timp de un an, Italia a fost miza pentru o îndârjită bătălie diplomatică, între Puterile Centrale şi Antantă, pentru a o convinge să intre în război în una sau alta dintre cele două tabere. Problema intervenţiei diviza, în mod grav, naţiunea. Giolitti, lucid şi prudent, conştient de posibilităţile reale ale ţării, apăra teza „neutralităţii active", Salandra a lansat formula „egoismului sacru", care viza să negocieze, fără să participe la conflict, preţul neintervenţiei prin compensaţii smulse Austro-Ungariei. Această tendinţă era susţinută de majoritatea opiniei publice, pentru motive diverse: antimilitarism şi internaţionalism la socialişti, dorinţa de pace a celei mai mari părţi dintre catolici şi a mediilor de afaceri. Alături de „neutralişti", susţinătorii Triplei Alianţe (câţiva intelectuali şi industriaşi, legaţi de Germania) erau mai puţini numeroşi decât „intervenţioniştii" Aceştia din urmă erau, în primul rând, naţionalişti care, în special după victoria de la Marna, considerau că interesul unei „Italii mai mari" era de a juca pe cartea Aliaţilor. Alături de ei se aflau: democraţii de filiaţie garibaldiană; unele elemente de tradiţie „risorgimentală" (între care se aflau suveranul şi o parte din armată); intelectuali inspiraţi de solidaritatea latină şi, mai important, un grup de social-democraţi. Conducătorul lor este Benito Mussolini, fondatorul unui nou cotidian, *Popolo d'Italia* şi transfug din Partidul Socialist. În timp ce negocierile cu Puterile Centrale se blochează, datorită reticenţelor Austriei, Salandra semnează cu Antanta un pact secret la Londra (26 aprilie 1915). În schimbul angajamentului de a declara război Austro-Ungariei în decurs de o lună şi de a se pronunţa împotriva duşmanilor Antantei, Italia obţinea asigurări că, după obţinerea victoriei, îşi va putea realiza obiectivele iredentiste: Trentino până la Brenner; Trieste şi Istria, precum şi cea mai mare parte din insulele din Marea

Adriatică şi din litoralul dalmat învecinat cu ele. În plus, Italia obţinea recunoaşterea „drepturilor" ei asupra Albaniei şi permisiunea de a primi compensaţii în Africa şi o zonă de influenţă în Asia Mică. La 3 mai, Salandra a denunţat Tripla Alianţă. Decizia a provocat puternice rezerve în Parlament unde Giolitti, care nu fusese informat asupra semnării pactului de la Londra, păstra o influenţă preponderentă şi insista să se ţină seamă de ultimele oferte austriece. La 13 mai, Salandra şi-a prezentat demisia, însă intervenţioniştii, cu Mussolini şi d'Annunzio în frunte, şi-au intensificat campania de presă, de mitinguri şi demonstraţii de stradă, pe care o începuseră în primele zile ale anului 1915. În marile oraşe, manifestaţii de amploare denunţau „trădarea" lui Giolitti. „Radioasele zile de mai" impun decizia pentru că revărsarea lor tumultuoasă ascunde faptul că sunt expresia unei minorităţi active. La 16 mai, regele îl recheamă pe Salandra la guvernare, iar Parlamentul îi încredinţează deplinele puteri pentru purtarea războiului. La 23 mai, Italia declară război Austro-Ungariei şi începe ostilităţile, care sunt apoi, succesiv, extinse la Turcia, la Bulgaria şi, în sfârşit, la Germania pe 28 august 1916. O coaliţie guvernamentală bazată pe „uniunea sacră", prezidată ulterior de Boselli (1916–1917) şi de Orlando (1917–1918) asigură conducerea în timpul războiului.

Primele operaţiuni militare au scos în evidenţă slaba pregătire a ţării pentru un efort material şi moral de aşa mare amploare. În ciuda superiorităţii numerice de pe front, italienii erau defavorizaţi de configuraţia muntoasă a frontierelor lor şi prin lipsa de echipament militar. Lupta se va stabiliza sub forma războiului de poziţii, în Alpi şi pe platourile din Karst, în faţa oraşului Trieste. Şeful Statului-Major General, Cadorna, încercând să realizeze o străpungere

frontală a ordonat, cu încăpăţânare, să se pornească numeroase atacuri sângeroase şi sterile. La 24 octombrie 1917, au străpuns frontul la Caporetto, iar armatele italiene, care au suferit pierderi enorme în oameni şi în material, s-au repliat până pe râul Piave. Primind apoi ajutor de la Aliaţi, situaţia a fost restabilită de generalul Armando Diaz şi, după ce au oprit o ofensivă germană pe Piave (15–22 august 1918), italienii au reluat iniţiativa şi au obţinut, în octombrie, victoria de la Vittorio-Veneto, urmată, la 3 noiembrie, de armistiţiul de la Villa Giusti. Însă tratatele de pace i-au adus Italiei amare deziluzii. Principiul naţionalităţilor, apărat de preşedintele Wilson şi sprijinul dat de Londra şi de Paris aspiraţiilor de independenţă ale slavilor de Sud au pus sub semnul întrebării pactul de la Londra. În semn de protest, Orlando a părăsit Conferinţa de Pace de la 24 aprilie 1919 până la jumătatea lui mai, dar s-a plasat astfel pe o poziţie de inferioritate în cadrul negocierilor. Tratatul de la Saint-Germain, încheiat la 10 septembrie 1919 cu Austria, a consfinţit naşterea statului iugoslav şi a limitat achiziţiile teritoriale italiene la Trentino şi la Istria cu oraşul Trieste. Dezamăgirea a fost mare şi presa naţionalistă va exploata de acum înainte sloganul „victoriei mutilate" Tocmai în această atmosferă de iritaţie şi de instabilitate politică şi socială va face fascismul primii lui paşi. Un om părea că incarnează evoluţia multor italieni în acele prime două decenii din secolul al XX-lea: de la socialism la naţionalism, de la internaţionalism la intervenţionism şi de la democraţie la apologia violenţei. Acest om era Benito Mussolini. Iar destinul lui individual, similar cu cel al multor contemporani ai săi, se va impune după 1919 tot mai mult, pentru a ajunge să se identifice apoi cu soarta Italiei pentru aproape un sfert de secol.

Capitolul II

ÎNCEPUTURILE FASCISMULUI (1919–1925)

I. Benito Mussolini

1. Mediul şi omul. Personalitatea părintelui fascismului se detaşează, puţin câte puţin, de tiparul construit fie de adulatorii, fie de detractorii lui, care-i falsificau trăsăturile reale. În istoria dictaturii, biografia şi psihologia *Ducelui* sunt elemente fundamentale pe care trebuie să le analizăm cu grijă. Între hiperbolele care proslăveau geniul „supraomului" şi denigrările care vedeau numai un „Cezar de carnaval" — în vogă mai ales după război şi care influenţează încă evaluarea sistematic negativă dintr-o serie de lucrări recente — se desenează un portret mai echilibrat, cu amestecul său firesc de forţă şi slăbiciune, de consecvenţă şi de contradicţii.

După cum el însuşi a scris în *Autobiografie*, Mussolini „s-a născut într-o duminică, pe 25 iulie 1883, la Varano dei Costa, mic grup de case vechi, pe un deal de la Dovia, cătun al comunei Predappio, aproape de Forli, în Romagna" Strămoşii lui au trăit în acel ţinut romagnol, meleag de patimi arzătoare şi de violenţă, unde încă din timpul dominaţiei pontificale se instaurase o tradiţie de revoltă împotriva puterii constituite şi împotriva ordinii sociale. Pozând mai târziu pentru posteritate, dictatorul se va prezenta, cu satisfacţie, ca un fiu al poporului, un proletar care s-a ridicat din nimic. De fapt, cu toate că avea strămoşi ţărani, părinţii lui făceau parte dintr-o categorie socială mai

înstărită, aflată la limita de jos a firavei burghezii rurale şi, în maniera de a se manifesta a *Ducelui*, convieţuiau în mod curios obscura dorinţă de promovare socială şi non-conformismul, voit agresiv. Tatăl lui, Alessandro, era un fel de cocoş al satului, fierar şi proprietar al unei maşini de treierat, care însă risipise întreaga moştenire a familiei. Orator socialist bine cunoscut, client permanent al hanurilor şi amator de aventuri amoroase — trăsătură pe care o va moşteni fiul său — el i-a dat primului copil pe care l-a avut prenumele Benito, în semn de omagiu pentru revoluţionarul mexican Juarez, Amilcare în onoarea internaţionalistului Cipriani şi Andrea pentru a aminti de liderul social-democrat Costa. Mama, Rosa Maltoni, elementul de stabilitate al căminului, care va muri destul de tânără, în 1905, era o modestă institutoare de sat, însă din salariul ei se întreţinea familia. Benito a avut un frate, pe Amaldo, prieten şi consilier ascultat de fratele său mai mare, apoi o soră, pe Hedwige. „Copil orgolios şi violent", Benito a fost elev capabil, dar turbulent, la Colegiul salesienilor de la Faenza, apoi la colegiul şi Şcoala normală din Forlimpopoli, unde a terminat studiile, luându-şi, la opt-sprezece ani, diploma de institutor. Din 1900 el era înscris în Partidul Socialist. Primii paşi pe care i-a făcut în viaţa de om matur au fost dificili. Pedagog lipsit de vocaţie, el suplineşte, din când în când, postul de institutor, activitate întreruptă de lungi perioade de inactivitate petrecute în satul natal. În 1902, a decis să nu facă serviciul militar şi s-a refugiat în Elveţia unde a trăit până în 1904, aproape fără întrerupere, la Berna, la Ticino, la Lausanne şi la Geneva, practicând diverse meserii: zidar, vânzător de prăvălie, propagandist şi organizator sindical pentru muncitorii italieni aflaţi în ţara vecină. Viaţa lui nu a fost atât de mizeră cum a descris-o mai târziu, iar la Geneva el

a stabilit relaţii cu mediile socialiste cosmopolite, formate din refugiaţi politici, care erau dominate de ruşi. Experienţa câştigată a fost foarte importantă. I s-a lărgit orizontul intelectual prin dezbateri aprinse, prin lecturi diverse din teoreticieni socialişti, din romancieri şi din filozofi şi a avut ocazia să cunoască mai bine franceza şi să înveţe germana. La fel de rebel, el se va întoarce în Italia după amnistiere, va face serviciul militar timp de doi ani, dar va relua apoi rătăcirile dezordonate. După moartea mamei sale, este închis câteva zile pentru că a participat la agitaţiile ţărănimii romagnole. Călătoreşte la Marsilia, dar este expulzat. Primeşte un post de institutor la Tolmezzo, în provincia Udine, apoi, după ce a obţinut o nouă diplomă, este numit profesor de limba franceză într-o şcoală privată de la Oneglia, pe Riviera ligură. A fost secretar al Camerei de Muncă şi ziarist socialist la Trento, de unde va fi expulzat de poliţia austriacă. În 1909 era stabilit la Forli, unde tatăl său, care trăia cu văduva Guidi, administra un mic han. Benito o seduce pe Rachele Guidi, care avea numai şaptesprezece ani şi trăieşte în concubinaj cu ea. Se vor căsători mult mai târziu, în 1925. Rachele Mussolini (1892–1979), romagnolă puternică, va fi consoarta fidelă în viaţa lui aventuroasă. Ea a stat departe de onoruri şi de politică şi i-a dat cinci copii[2].

[2] Edda (1910–1995), care a fost preferata *Ducelui*, căruia-i semăna mult la caracter, s-a căsătorit cu Galeazzo Ciano (1903-1944), ministrul de Externe din epoca fascistă. Ceilalţi copii au fost: Vittorio (1916–1997), Bruno (1918–1941), Romano, născut în 1926 şi Anna-Maria (1929–1968). Mussolini a avut trei — poate chiar şase — copii nelegitimi şi s-a străduit mereu să le ascundă existenţa. A făcut o singură excepţie, recunoscând câţiva ani, existenţa unui fiu nelegitim. Alessandra, fiica lui Romano, este membră şi a fost aleasă deputată a partidului neofascist.

În cei trei ani cât a trăit la Forli, Mussolini a făcut cu înverşunare propagandă socialistă şi antimilitaristă, motiv pentru care a mai stat câtva timp în închisoare, datorită războiului din Libia. El publica, în ziarele locale, articole incendiare şi violent anticlericale. Treptat, treptat, numele lui ajunge cunoscut dincolo de provincia Romagna şi, la sfârşitul anului 1912, liderii socialişti îl cheamă la Milano să conducă ziarul partidului, *Avanti*. Prin instalarea în capitala lombardă, Mussolini ajunsese la capătul anilor dificili, de incertitudini şi de ucenicie. Avea, de acum înainte, o tribună şi un public pe măsura ambiţiilor sale. Până în octombrie 1914, el a rămas un socialist intransigent, ostil curentului reformist şi oricărei colaborări cu statul burghez. În momentul izbucnirii războiului, el era susţinător hotărât al neutralismului. Dar, printr-o schimbare bruscă, s-a pronunţat mai întâi pentru „neutralitate activă" şi apoi pentru intervenţie. Părăseşte din această cauză conducerea ziarului *Avanti* şi, după polemici violente, est exclus din Partidul Socialist. Fondează atunci un nou ziar, *Popolo d'Italia* care devine repede cel mai citit organ de presă al curentului intervenţionist şi joacă un rol determinant în zilele istorice din luna mai.

Ruptura aceasta din evoluţia politică mussoliniană reprezintă un episod fundamental pentru că ea deschide drumul care va duce în cele din urmă la fascism. Ea şochează prin rapiditatea cu care s-a produs şi a provocat aprecieri şi încercări diverse de explicare. Însă problema nu este complet lămurită şi Paolo Alatri, unul dintre cei mai buni cunoscători ai originilor dictaturii, aprecia că „s-a scris mult despre convertirea lui Mussolini la intervenţionism şi despre modul cum a părăsit el Partidul Socialist, însă întotdeauna cu deformări polemice ale realităţii". Două aspecte merită interes în această privinţă:

— Motivul profund al schimbării radicale a poziţiei lui Mussolini poate fi găsit în faptul că el era inspirat, în primul rând, de dorinţa de a juca un rol personal. Individualist însetat de acţiune, socialismul lui, care nu a fost niciodată conformist, a rămas subordonat realizării ambiţiilor sale şi tentaţiei de a profita în acest scop de toate oportunităţile favorabile. Aprecia că războiul oferă acea ocazie de răsturnare a vechii ordini, pe care n-o putuse realiza revoluţia socialistă şi, la 18 octombrie 1914, el scria într-unul din ultimele editoriale pe care le-a publicat în *Avanti*: „Vrem oare să fim, ca oameni şi ca socialişti, simpli spectatori pasivi la această dramă grandioasă? Nu dorim oare să fim, în orice fel şi în oricare măsură, protagonişti?"

— A doua problemă este cea a modalităţii în care s-a reuşit această convertire. Mussolini a fost acuzat că „a fost cumpărat cu aur francez". În lucrarea lui recentă, Renzo de Felice a stabilit exact poziţia lui Mussolini şi a stabilit modul în care a apărut *Popolo d'Italia*. Primii bani — cinci sute de mii de lire — au venit de la Filippo Naldi, proprietarul ziarului conservator *Resto del Carlino* şi de la un grup de mari industriaşi intervenţionişti, interesaţi de perspectiva unor profitabile furnituri militare (armatori, producători de zahăr şi metalurgişti, între care firmele Edison, Fiat şi Ansaldo). S-au adăugat, ulterior, subvenţiile venite de la socialiştii belgieni şi francezi. Aceştia din urmă, fiind membri în guvernul din timpul războiului, au servit ca intermediari pe lângă guvernul francez, spre care s-a îndreptat directorul noului ziar pentru a solicita subsidii permanente. Dacă se exclude motivaţia câştigului personal, este evident că recurgerea la această sursă „impură" se explică prin faptul că Mussolini era lipsit de scrupule, pentru el toate mijloacele pentru atingerea scopului propus erau bune.

În august 1915, el este înrolat împreună cu întregul contingent şi încorporat la bersalieri. Înaintat la gradul de caporal, el a dus viaţa cenuşie a tranşeelor şi a avut comportamentul unui soldat disciplinat. La 23 februarie 1917, în timpul instrucţiei din spatele frontului, a fost grav rănit prin explozia unui mortier. Scos din serviciul armatei ca inapt, el a revenit la *Popolo d'Italia* scriind articole prin care susţinea tezele naţionaliste şi anexioniste şi protestând faţă de tratamentul nedrept la care ar fi fost supusă Italia după victorie.

2. Psihologia şi gândirea politică. Caracterul lui Mussolini era o sumă de contradicţii, alcătuind o personalitate complexă. Dacă fascismul s-a caracterizat printr-o evoluţie continuă şi adaptarea la circumstanţele schimbătoare, multe trăsături permanente s-au menţinut în comportamentul *Ducelui*, cu rădăcini în anii obscuri ai începuturilor. Mai întâi erau setea de acţiune, gustul pentru violenţă şi ambiţia de a parveni. Mussolini era un extravertit, îi plăcea să impresioneze şi să-şi compună personajul. Această frenezie ostentativă a mişcării se va manifesta prin pasiunea de a conduce maşini, de a pilota avioane şi plăcerea de a face sport. Agitatorul socialist şoca prin focul arzător din privire şi prin modul neliniştit de a gesticula; *Ducele*, cu trupul rotunjit îmbrăcat în uniformă, va păstra aceeaşi mască, când trufaşă, când provocatoare. Totuşi, în spatele acestei faţade, el avea reacţii mult mai prozaice, de „mic burghez", cum l-a definit Paolo Monelli, unul dintre cei mai pătrunzători biografi ai săi: o satisfacţie de parvenit de a fi primit în societatea celor puternici, o rigiditate care ascundea stângăcia şi lipsa de educaţie, ce nu vor putea fi mereu disimulate prin abilitatea câştigată sau prin cultul personalităţii, dominant după 1932. Omul acesta

este totuşi un izolat, în acelaşi timp convins de superioritatea lui şi neîncrezător în el însuşi. El nu avea nici un prieten adevărat şi, cu excepţia fratelui său Arnaldo, nici confidenţi. Dispreţul lui pentru individ era total („Omul este gunoiul istoriei"). El nu simţea nici un ataşament pentru cei din jurul lui şi ingratitudinea lui era proverbială. Raporturile cu femeile se reduceau la nenumărate iubiri trecătoare, iar cele două amante care au lăsat o urmă în viaţa lui, inteligenta ziaristă evreică Margherita Sarfatti şi tânăra Claretta Petacci, i-au dat mult mai mult decât au primit de la el. Capabil totuşi de oarecare omenie, acest apologet al violenţei avea oroare de vărsarea de sânge şi fascismul, sub acest aspect, va fi o dictatură mult mai puţin barbară decât hitlerismul. *Ducele* inspira mulţimii o uimitoare atracţie. Mussolini era, înainte de toate, un ziarist foarte dotat, abil în polemici, cu un limbaj colorat şi un excelent orator, care folosea exprimarea scurtă şi izbitoare, imaginile pitoreşti, uneori triviale, dar care aveau efect. Era amator să trăiască în legătură cu imensele concentrări de oameni, cu „asistenţa oceanică", pe care o domină prin discursuri ţinute din balconul Palatului Veneţia, pentru că prin aceasta simţea puterea. Tendinţa aceasta spre exhibiţionism — alerga în întreceri sportive, în fruntea miniştrilor săi, treiera grâu, cu bustul gol — se va accentua pe măsură ce treceau anii.

Hagiografii lui au preamărit talentele multiple pe care le-ar fi avut, cultura enciclopedică şi dotarea de poliglot. În realitate, chiar dacă scârţâia din vioară, sentimentul estetic îi era limitat. Formaţia lui intelectuală, de autodidact, se baza pe informaţii strânse în grabă, superficiale, fructe ale lecturii nesistematice. I-a numit el însuşi, cu complezenţă, pe părinţii spirituali care l-au format: Marx, Nietzsche, Pareto, Georges Sorel autorul *Reflecţiilor asupra violenţei*,

dar i-a cunoscut mai mult la mâna a doua şi a reţinut din creaţia lor idei schematice şi sumare.

În epoca dictaturii a fost elaborată legenda infailibilităţii sale (*Mussolini ha sempre ragione* stătea scris pe faţadele şi pe zidurile din întreaga Peninsulă), a construcţiei monolitice, „de granit" pe care o avea doctrina lui, a logicii sale „de fier" Realitatea era departe de aceste imagini. Sub pozele lui de supraom, Mussolini era, de fapt, un neliniştit, un timorat, chiar un „fricos" vor afirma mulţi martori care l-au cunoscut bine. El acţiona târziu, amâna momentul deciziei, astfel încât adversarul îşi dezvăluia intenţiile şi situaţia prindea contururi precise. Fiind un demagog, el era remarcabil în capacitatea de a acţiona în funcţie de conjunctură şi în modul cum profita de situaţii, pe care nu le crease. Dar lipsa lui de siguranţă, exaltată de apologeţi ca fler politic şi putere de a ghici viitorul, va deveni, în anii grei ai celui de Al Doilea Război Mondial o veritabilă abulie. Printr-un straniu contrast, pe măsură ce ruinarea fizică datorată surmenajului şi ulcerului de la stomac se accentua, personajul care era *Ducele*, înţepenit în impasibilitate, va încerca să ascundă slăbirea voinţei, lăsând loc liber gesturilor reflexe, mecanismelor mintale automate, reacţionând adesea în contratimp în faţa evenimentelor care veneau peste el, fără să le mai poată controla.

De altfel fascismul, după imaginea şefului lui, nu a fost decât o lungă schimbare, o serie de adaptări, după cum stau mărturie dificilele sale începuturi.

II. Apariţia fascismului (1919–1921)

1. Italia după război. Conflictul a zguduit puternic structurile acelui stat unitar care nu împlinise încă cincizeci de

ani de existenţă. Întâi de toate, războiul a scos în evidenţă gravul clivaj din societate şi deci faptul că formarea naţiunii nu se încheiase. Desigur că viaţa din tranşee a strâns pentru prima dată, în jurul unui scop, milioane de italieni, dar nu a putut să şteargă diferenţele dintre Nord şi Sud, dintre cercurile conducătoare şi ale celor bogaţi şi popor. Elita formată din tinerii instruiţi, inspirată de idealul moral din *Risorgimento* şi de un naţionalism încă romantic, a fost masacrată şi supravieţuitorii s-au întors, după acei ani exaltanţi, la cenuşiul prozaic al vieţii lor de zi cu zi. Viaţa parlamentară se întoarce la rutina de dinainte de război, prin reîntoarcerea pe scena politică a intervenţioniştilor şi a neutraliştilor, reconciliaţi în jurul lui Giolitti şi a lui Nitti. Însă, dacă războiul nu a adus oameni noi în personalul care conducea, el a schimbat ordinea socială, la fel ca şi în celelalte ţări beligerante, dar poate mai profund în Italia. Mica burghezie naţionalistă, care a fost elementul motor al unificării şi din rândul căreia s-a recrutat, după 1871, ţara legală, a fost lovită în averea ei prin deprecierea monetară şi prin criza lumii rurale, de unde îşi extrăgea veniturile. Cu toate că nu suferise devastări comparabile cu ale Franţei, Italia a ieşit grav rănită din război. Din 5 758 277 de oameni mobilizaţi, ţărani în proporţie de 42%, au fost pierduţi în război 670 000 de morţi şi 950 000 de răniţi, dintre care 220 000 au rămas mutilaţi. Efortul de război a impus dure privaţiuni şi a absorbit între 34 şi 54% din venitul naţional anual, adică dublul tuturor resurselor de care a dispus statul italian între 1861 şi 1913! În ciuda creşterii impozitelor, datoria publică a trecut de la 15 218 milioane de lire în 1914, la 50 554 milioane în 1918. Având în vedere împrumuturile acordate de Anglia, Statele Unite şi Franţa, se pot estima la peste 60 de miliarde de lire datoriile statului italian. Moneda s-a devalorizat, iar dolarul

care valora 5 lire-aur în 1914, este cotat la 29,78 lire în ianuarie 1921. Inflaţia a produs efectele bine cunoscute asupra preţurilor şi salariilor. Indicele preţurilor angro urcă de la 100 în 1913 la 590,7 în 1920; cel al costului vieţii la 352,3, în timp ce salariile nu ating decât 249,7, în 1919. Conflictul a schimbat raportul dintre oraş şi satul pe care se sprijinea de secole viaţa italiană. Nevoile de război au dus la întărirea centrelor industriale din Nord şi au dat naştere unor puternice concentrări muncitoreşti, la Milano, Genova şi în special la Torino, spre care s-a îndreptat propaganda socialistă şi pacifistă şi care priveau cu interes Rusia Sovietelor, după 1917. Cei lăsaţi la vatră erau indignaţi de averile acumulate de profitorii de război, aceşti „rechini" (*pescicani*) şi se lăsau influenţaţi de naţionalişti şi de extrema stângă.

La începuturile sale, fascismul va fi alături de aceste două curente, încercând să le folosească în propriul interes şi să le absoarbă. Sub acest aspect el este, într-adevăr, un „fenomen de clasă" Dar, ar fi greşit să se desprindă de aici o explicaţie strict mecanicistă şi deterministă, aşa cum au făcut, de regulă, istoricii marxişti. Mişcarea politică pe care a creat-o Mussolini a avut începuturi penibile şi incerte, iar succesul final a fost obţinut datorită unui complex de circumstanţe în care slăbiciunile personale şi hazardul au jucat un rol destul de important.

2. Fondarea şi începuturile mişcării. Foştii combatanţi formau mediul cel mai permeabil la chemarea pentru redresarea statului. La 7 ianuarie 1919, Mario Carli a fondat la Milano prima asociaţie de *Arditi* grupând soldaţii fostelor trupe de asalt, care-şi păstrau uniforma şi limbajul de pe front. Alături de aceste nuclee, care se înmulţeau repede, spectrul politic cuprindea, pe lângă socialiştii de

diferite orientări, *Partito popolare italiano*, al lui Luigi Sturzo, care s-a întărit cu iuţeală şi care le propunea catolicilor un program liberal şi înfăptuirea reformelor sociale, precum şi formaţiunile, mai fragmentate, ale conservatorilor şi liberalilor moderaţi care guvernaseră înainte de 1915. Mussolini, aproape uitat, nu mai era omul care mobilizase masele în timpul intervenţiei. La 21 martie 1919, el a reunit, în capitala lombardă, o mână de *arditi*, iar la 23 martie iau naştere în mod oficial „Fasciile italiene de luptă" (*Fasci italiani di combattimento*). Numele lor amintea de „Fasciile de acţiune revoluţionară" formate de militanţii intervenţionişti şi de „Fascia parlamentară de apărare naţională" formată după înfrângerea de la Caporetto. Obiectivele mişcării rămân confuze. Ea se erijează în campioană a revendicărilor naţionaliste asupra oraşului Fiume şi Dalmaţiei însă, în acelaşi timp, se prezenta ca formaţiune de stânga, republicană şi cu program socialist. Aderenţii purtau caschetă militară şi aveau drept uniformă cămaşa neagră. La 23 martie, Mussolini scria aceste rânduri, caracteristice: „Noi ne permitem luxul de a fi aristocraţi şi democraţi, conservatori şi progresişti, reacţionari şi revoluţionari, legalişti şi ilegalişti, în funcţie de circumstanţele de timp, de loc, de mediu" Fasciile s-au dezvoltat lent, având numai 17 000 de membri la sfârşitul anului 1919. Erau obligate să se impună în faţa formaţiunilor politice tradiţionale. Mussolini se loveşte într-adevăr de o dublă concurenţă. Prima este cea a lui d'Annunzio. Datorită ostilităţii Aliaţilor faţă de pretenţiile adriatice ale Italiei şi datorită presiunii pe care ei o fac pentru ca italienii să evacueze Albania, ocupată în 1917, d'Annunzio, devenit erou naţional în urma îndrăzneţelor acţiuni din timpul războiului, se decide să treacă la acţiune. În septembrie 1919, el mărşăluieşte spre Fiume în fruntea a o mie de

legionari naţionalişti şi ocupă oraşul pentru mai mult de un an. Autorităţile, datorită neputinţei şi militarii, în mare măsură complici, îi lasă mână liberă. Fiume primeşte o constituţie autoritară şi viaţa economică este organizată în corporaţii. *Il Comandante* are tot mai multe manifestaţii retorice, iar Mussolini, care-l asigură de sentimentele sale de solidaritate şi de sprijin, îl invidiază în tăcere. D'Annunzio va da fascismului un stil şi un ritual (în care se distinge faimosul strigăt de îmbărbătare: *A noi! Eia! Eia! alalà!*).

După retragerea lui Orlando de la conducerea guvernului, în iunie 1919, victimă a nemulţumirii provocate de tratatul de pace, cabinetul Nitti (iunie 1919–iunie 1920) organizează alegerile generale, pe baza sufragiului universal şi reprezentării proporţionale. Ele aduc succesul celor două formaţiuni care câştigaseră sprijinul popular (din cele 508 locuri, socialiştii unitari obţin 156, iar socialiştii independenţi 21; popularii obţin şi ei 100, faţă de 61 radicalii, 9 republicanii, 25 liberalii şi 91 moderaţii giolittişti). Faptul cel mai clar a fost eşecul fasciştilor care nu au prezentat decât o listă, la Milano, şi nu au avut nici un deputat ales, fiind zdrobiţi de socialişti (170 000 de voturi faţă de 4 795).

Aceste rezultate generale ascund, totuşi, slăbiciuni neliniştitoare: aproape 50% dintre alegători nu s-au prezentat la vot, ceea ce dovedeşte indiferenţa unui mare număr de cetăţeni faţă de procesul electoral. Socialiştii, care erau împărţiţi în modul de a aprecia Rusia sovietică, vor vedea, în toamnă, că aripa lor stângă face sciziune, iar în ianuarie 1921 se naşte din ea Partidul Comunist Italian. La rândul lor, „popularii" nu au reuşit să-i unească pe toţi catolicii, unii fiind neliniştiţi de programul social al lui don Sturzo. În sfârşit, existau puternice antipatii personale, ca cele care-i opuneau pe Gigliotti lui Nitti. Toate acestea

făceau dificilă formarea şi supravieţuirea guvernelor de coaliţie. Francesco Saverio Nitti (1868–1953) era un om politic radical, puţin dispus, chiar prin temperament, să adopte măsuri autoritare, care înţelegea să practice o politică rezonabilă de apropiere de Aliaţi şi de lichidare a problemelor litigioase, moştenite de la război. Într-adevăr, deşi existau multiple dificultăţi, situaţia ţării nu era disperată. Nitti şi succesorul lui Giolitti (iunie 1920–iunie 1921) au iniţiat redresarea. Giolitti a cules fructele eforturilor făcute de Nitti, cel stigmatizat de naţionalişti cu epitetul de „renunţătorul" şi cu porecla injurioasă de *Cagoia* (numele unui popular bufon triestan). În septembrie 1920, Albania este evacuată. Fiume este blocat dinspre mare şi atacat de armata regală. În decembrie, d'Annunzio cedează şi se retrage, fără vărsare de sânge. Cariera lui politică era astfel încheiată. Moştenirea lui va fi luată de fascism, care se va mai folosi de popularitatea poetului în momentele dificile ale cuceririi puterii, dar care, ulterior, deşi îl va acoperi de onoruri, îl va ţine, cu grijă, la distanţă de putere.

Prin acest *modus vivendi* realizat în Adriatică situaţia internaţională s-a destins[3]. În vara anului 1920, guvernul se confruntă cu alt pericol, pe care reuşeşte, de asemenea, să-l depăşească: agitaţia revoluţionară a muncitorilor şi ţăranilor. Modul lent în care s-a făcut demobilizarea şi pierderile suferite în război au atenuat, în parte, problema locurilor de muncă şi problema reconversiei industriei de armament. Însă muncitorii sperau că pacea le va aduce bunăstare şi rezolvarea aspectelor sociale rămase

[3] Problema oraşului Fiume a fost rezolvată direct între Roma şi Belgrad. La 12 noiembrie 1920, prin tratatul de la Rapallo s-a trasat frontiera italo-iugoslavă, iar Fiume a primit statutul de oraş liber, dispunând de un statut internaţional. În ianuarie 1924, printr-un nou tratat, oraşul a fost cedat Italiei.

nesoluţionate după unificarea politică a regatului. Din iulie 1919, cu acordul tacit al autorităţilor, ţăranii au ocupat un mare număr de latifundii şi au constituit cooperative agricole de exploatare a pământului şi de consum. La rândul lor, muncitorii grupaţi în redutabila Confederaţie Generală a Muncii, fondată în 1919, cereau mărirea salariilor şi declanşau valuri de greve. La instigaţia „maximaliştilor" ei ocupau fabricile şi îşi asumau gestiunea lor directă. Fidel tacticii sale, Giolitti a lăsat mişcarea să ia amploare. Ea atinge punctul culminant în august şi septembrie 1920 şi a paralizat producţia. Însă extrema stângă, caracterizată printr-un verbalism demagogic, nu avea un program precis. Înfrângerea suferită de sovietici în Polonia a distrus speranţa generalizării revoluţiei ruse. O severă recesiune economică, durând până în 1922, a adus la ordinea zilei problema şomajului. Agitaţia socială slăbeşte, se uzează, se reduce. În toamna anului 1920, „faza bolşevică" se încheie. Rămâne totuşi spaima de spectrul roşu la patronii din industrie şi la proprietarii agricoli. Ei încep să finanţeze mişcarea fascistă în care văd o protecţie împotriva subversiunii comuniste. Începând de atunci se instalează o stare permanentă de dezordine şi de insecuritate. Fascismul, care nu a fost până atunci decât un fenomen limitat şi urban, se extinde în satele din câmpia Padului şi din Toscana, unde se organizează, unele după altele, expediţiile punitive. A fost vorba de evenimente care sunt încă puţin cunoscute în detaliu, pentru că regimul fascist va arunca un voal pudic asupra acestui moment puţin glorios în care episoadele de banditism de drept comun şi de răzbunări personale se îmbinau cu reacţia împotriva elementelor liberale. Echipe de fascişti (*squadre*), amestec confuz de foşti combatanţi, de şomeri, de studenţi, de orăşeni şi de burghezi, de idealişti şi de delincvenţi atacă

şi devastează, sub conducerea şefilor lor locali numiţi *ras*, sediile municipalităţilor, sindicatele şi Bursele de Muncă controlate de socialişti şi de *popolari* catolici. Profitând de inerţia autorităţilor, care era o formă de complicitate, squadrismul întreţine un climat de intimidare şi chiar de teroare, cum s-a întâmplat în sângeroasele zile de la Bologna, la 21 noiembrie, şi de la Ferrara, la 10 decembrie 1920. Opozanţii sunt bătuţi cu bestialitate, cu bâtele (*manganello*) şi forţaţi să înghită ulei de ricin. Ignorarea valorilor morale devine, de atunci înainte, un titlu de glorie şi mentalitatea fascistă va fi, în sensul acesta, profund marcată.

În timp ce echilibrul economic şi bugetar părea că se restabileşte, democraţia parlamentară se afla, din nou, în criză. Pentru a evita frauda fiscală şi a creşte astfel resursele statului, Giolitti decide ca acţiunile cotate la bursă să fie nominative, fapt ce echivala cu interzicerea posibilităţii ca Vaticanul să achiziţioneze acţiuni. Guvernul pierde prin aceasta sprijinul catolicilor. Adunarea Deputaţilor este dizolvată, însă alegerile din 15 mai 1921 evidenţiază o slăbire a blocului liberal. Astfel, au fost aleşi 145 de deputaţi socialişti unitari şi comunişti, faţă de 156 socialişti şi 25 reformişti în vechiul Parlament, 106 de populari faţă de 101; 158 de liberali şi democraţi au fost aleşi în 1921. Fasciştii au trimis 32 de deputaţi în Parlament; printre ei se afla şi Mussolini. Giolitti nu se poate menţine la putere şi lasă conducerea guvernului în mâna lui Ivanoè Bonomi (iulie 1921–februarie 1922), care i-o cedează apoi lui Luigi Facta (februarie–iulie 1922), personalitate de rangul doi, în umbra căreia bătrânul lider spera să reia puterea. După o nouă criză şi o perioadă de o lună de incertitudine, care discreditează Parlamentul în ochii opiniei publice, Facta revine la guvern pe 10 august 1922. Această slăbiciune

cronică a guvernelor îl încurajează pe Mussolini, care spera, de acum înainte, să ajungă la putere. La Congresul de la Roma (7–11 noiembrie 1921), mişcarea fascistă se transformă în partid politic şi, paralel, îşi organizează sindicate proprii, Uniunea muncitorească a Muncii, sub conducerea lui Italo Balbo (1896–1940) şi a lui Dino Grandi (născut în 1895). Din reflex de apărare, de plictiseală sau dezgust, numărul aderenţilor partidului sporeşte rapid: el avea 310 000 de membri la sfârşitul lui 1921 şi va avea 720 000 în primăvara anului următor. Slăbirea socialiştilor împiedica posibilitatea unei opoziţii democratice la tentativa fascistă. Declinul socialiştilor a putut fi măsurat în timpul crizei guvernamentale din 1922. Ei au organizat, la 1 august, o grevă generală de protest. Chemând în ajutorul lor sprijinul de prestigiu al lui d'Annunzio, fasciştii au decis să o împiedice prin forţă. Ei au pus stăpânire pe organizaţiile socialiste şi sindicale de la Ancona, Livorno, Genova şi Milano, alungând autorităţile municipale prin acţiuni de o violenţă cum nu se mai întâlnise niciodată până atunci. Slaba reacţie a autorităţilor şi a opoziţiei era o garanţie în plus de impunitate.

III. Luarea puterii şi consolidarea regimului (octombrie 1922–decembrie 1925)

Episodul decisiv al cuceririi puterii a fost „marşul asupra Romei", idee care a fost lansată pentru prima dată de d'Annunzio. Acţiunea a fost exaltată de fascismul oficial în perioada *ventennio* ca un gest eroic, dar, în lumină istorică, a avut aspecte mult mai puţin strălucitoare şi a reuşit nu atât datorită puterii lui Mussolini, cât, mai ales, datorită capitulării Italiei liberale. Operaţiunea a fost pregătită cu

minuţiozitate. *Ducele*, cum este numit de atunci, cu un termen lansat de Corridoni, stabileşte tot mai multe legături cu oamenii politici, liniştindu-i cu privire la viitor. Purtătorii cămăşilor negre, bine înarmaţi prin sustrageri din depozitele şi cazărmile statului, toleraţi de autorităţi, erau organizaţi în toate provinciile în legiuni, cu „şefii"[4] lor.

Cheltuielile implicate în operaţiune au fost acoperite prin noi contribuţii din partea marii industrii şi proprietarilor agricoli. Giolitti, susţinătorul lui Facta, nu credea în pericolul fascist, în timp ce alte cercuri politice renunţau la neutralitatea mai mult sau mai puţin binevoitoare pentru a se ralia proiectului de renovare a sistemului politic în sens autoritar. Acesta era cazul politicienilor conservatori, îndepărtaţi de la pârghiile puterii, ca de exemplu Salandra, dar şi al unor conducători militari, antiparlamentari, ca de exemplu Cadorna şi, probabil, Diaz. Este adevărat că ofiţerii erau, în marea lor majoritate, ataşaţi dinastiei, curţii regale, dar chiar regina Margareta (1851–1926), văduva lui Umberto I, manifesta, în mod deschis, simpatii pentru fascism. Sentimente similare manifesta şi ducele Emmanuel-Filibert de Aosta (1869–1931), vărul regelui şi fostul comandant al Armatei a III-a. El ar fi dorit să-i ia locul lui Victor-Emmanuel al III-lea, iar Nitti, în *Memoriile* sale, afirmă că acest prinţ, membru al familiei regale, pregătea planuri de lovitură de stat de la începutul anului 1921 şi întreţinea legături cu fasciştii. În preajma „marşului asupra Romei" el se afla, fără să aibă împuterniciri în acest sens, la cartierul general al „cămăşilor negre", gata să intre în

[4] Autorul foloseşte aici cuvântul „*hiérarques*", care are echivalentul italian, des folosit în lucrările istorice, pentru denumirea şefilor fascişti, „*gerarchi*". Deoarece termenul românesc „ierarh" are o accepţiune strict bisericească, am folosit cuvântul „şef", care nu este echivalentul exact, dar este singura soluţie pentru traducere. (n.tr.)

acţiune dacă regele ar fi rezistat. Regele era la curent cu această situaţie, care a influenţat puternic decizia pe care a luat-o. Şi aici factorul personal a jucat un rol fundamental. Monarhul era un om închis în sine, taciturn şi rece, educat după principii rigide, în manieră engleză. Era atent să-şi păstreze autoritatea, dar o folosea mai mult pentru probleme de detaliu, lipsindu-i anvergura intelectuală şi prestaţia fizică prin care ar fi reuşit să se impună. Nu avea sentimente bune pentru Parlament şi pentru metodele lui, se temea de socialişti şi, prin tradiţia familiei, moştenită de la *Risorgimento*, era anticlerical şi-i privea cu neîncredere pe *popolari*. Să facă apel la Mussolini i se părea deci o soluţie nouă şi, poate, benefică. În sinea lui nu-l va simpatiza niciodată pe *Duce*, pe care chiar îl dispreţuia, dar, refuzând să-şi asume responsabilităţile sau temându-se de ce era mai rău, el a aprobat lovitura de forţă, prima verigă dintr-un lanţ lung de cedări în faţa voinţei lui Mussolini. Fasciştii şi-au scos forţele la paradă, pe 24 octombrie, la Neapole, iar în dimineaţa de 27 octombrie acţiunea a început, pe un timp ploios şi rece. Mussolini a ezitat până în ultima clipă se dea semnalul de începere şi, ulterior, Italo Balbo va revendica, în particular, de câte ori va avea ocazia, paternitatea operaţiunii, declarând că el l-a forţat pe *Duce*, nesigur şi temător, să facă pasul decisiv. Acesta din urmă a rămas, de altfel, la Milano să aştepte rezultatul, în timp ce „cămăşile negre" se reuneau în prefecturi şi apoi se concentrau la Bevagna, aproape de Perugia, pentru a mărşălui spre capitală. Operaţiunea era condusă de *quadrumviri*[5]: Balbo, generalul Emilio de Bono (1886–1944), Michele Bianchi (1883–1930) şi Cesare Maria de Vecchi.

[5] *Quadrumviri* — patru bărbaţi (în latină); termenul consacrat pentru grupul celor patru conducători ai „marşului asupra Romei". (n.tr.)

Primele care au sosit au fost detaşamentele plecate din suburbiile Romei, cărora li s-au alăturat naţionaliştii şi care au fost întărite apoi de „cămăşile negre" din provincie, udate de ploaie şi înfometate. Erau în total 26 000 de oameni, destul de puţin ameninţători şi nu prea bine înarmaţi, iar în zilele următoare se va ajunge la 40 000. Guvernul, care nu a recurs la precauţii speciale, nu avea la dispoziţie decât 12 000 de soldaţi, dar ar fi fost forţe suficiente pentru a zdrobi acţiunea. Facta, puţin convins să acţioneze, şi avându-şi deja demisia înaintată, s-a prezentat în faţa regelui care refuza să dea trupe şi să semneze decretul pregătit care să instaureze legea marţială. Se putea dezamorsa mişcarea cerându-i-se lui Mussolini să formeze guvernul. Chemat telefonic, şeful fascist a sosit la Roma, prozaic, cu vagonul de dormit şi în haine burgheze, pe 30 octombrie, dimineaţa, iar în ziua următoare a fost aprobată o listă ministerială, care era gata pregătită. Cu toate că era marcat de trecutul lui de opozant şi era lipsit nu numai de cultură politică profundă şi de experienţă guvernamentală, dar chiar şi de capacitate parlamentară, Mussolini a exploatat cu abilitate victoria, evitând să neliniştească opinia publică printr-o încercare pripită de a acapara întreaga putere. El a oferit portofolii ministeriale conducătorilor militari care se bucurau de popularitate (Diaz şi amiralul Thaon di Revel), atrăgându-i în guvern şi pe liberalii moderaţi, pe conservatori, pe *popolari* catolici, neexcluzându-i decât pe socialişti. Mussolini era şi ministru la Interne şi ad-interim la Externe, dar fasciştii, care nu aveau decât alte două ministere importante (Justiţie şi Finanţe), s-au mulţumit cu funcţii de secretari de stat. Din mediile parlamentare, din armată şi din administraţie se recrutau tot mai mulţi aderenţi ai fascismului, tendinţă contrazisă numai de spectaculoasa

demisie a contelui Carlo Sforza (1872–1952), fostul ministru al Afacerilor Externe, apoi ambasador la Paris, care va rămâne în opoziţie şi în exil până la sfârşitul regimului fascist. Mai gravă a fost însă adeziunea unor personalităţi eminente care au adus susţinerea prestigiului lor. Astfel, Benedetto Croce, sensibil la dinamismul fascismului care părea să fie un ferment de reînnoire a societăţii italiene, sprijină, la început, regimul. Tot astfel, chiar mai grav, procedează şi Giolitti care îşi închipuia că va reuşi, cum izbutise de multe ori în trecut, să absoarbă şi să aducă pe linia tradiţională această forţă heterodoxă.

Mussolini, care s-a străduit să liniştească şi puterile străine prin declaraţii moderate, va folosi pe plan intern, după propriile cuvinte „morcovul şi bâtul", alternând bunăvoinţa cu ameninţările. Senatul, care reprezenta în special mediile conservatoare, a fost mai întâi sever admonestat, iar apoi ispitit cu iluzia că situaţia se va normaliza. La rândul ei, Camera Deputaţilor a fost intimidată, chiar de la deschiderea sesiunii la 16 noiembrie 1922 prin „discursul bivuacului" („Aş putea face din această încăpere surdă şi cenuşie un bivuac pentru detaşamentele mele") şi prin 306 voturi pentru, din 429 şi 7 abţineri, ea îi acordă *Ducelui* depline puteri pentru douăsprezece luni.

Dar pentru ca acest succes să fie durabil era nevoie să se găsească mijloace de a controla aparatul de stat. Acesta a fost scopul măsurilor graduale de „fascizare" care se vor prelungi până în 1928. Păstrând formele exterioare ale Constituţiei se vor lua măsuri care o vor goli treptat de substanţă. Organisme noi au fost formate peste instituţiile tradiţionale, care au fost treptat paralizate, aşteptându-se suprimarea lor. În timp ce se desfăşura o intensă campanie de înşelare a opiniei publice, prin folosirea retoricii naţionaliste, în ianuarie 1923 a luat naştere Miliţia fascistă, formaţiune

militară de apărare a regimului, regrupând *arditi* şi *squadristi* şi Marele Consiliu al fascismului, care cuprindea conducătorii mişcării şi avea rolul de a servi ca organ de legătură între partid şi guvern. În martie, fascismul a fuzionat cu diferite grupuri naţionaliste şi orientarea lui spre dreapta s-a accentuat. Mussolini a acţionat pentru distrugerea opoziţiei prin violenţă sau prin viclenie. A fost, mai întâi, ruptura cu popularii catolici, îndepărtaţi din guvern în aprilie 1923. Papa Pius al XI-lea (Achille Ratti, 1857–1939), ales la 6 februarie 1922, era un om de ştiinţă care prin educaţie şi prin temperament nu era deschis spre catolicismul liberal şi social. El nu i-a acordat lui don Sturzo un sprijin deschis, ci s-a arătat favorabil fascismului. *Ducele* s-a străduit să ajungă la o înţelegere cu Vaticanul, renunţând la afişarea anticlericalismului său extremist, de altădată, expulzându-i pe francmasoni din partid — etapă intermediară până la interzicerea Francmasoneriei însăşi, în noiembrie 1925 — şi acordând sprijinul statului pentru depăşirea dificultăţilor de la *Banco di Roma*, care avea legături financiare, bine cunoscute, cu Sfântul Scaun. În vederea alegerilor din 1924, guvernul a reuşit să obţină adoptarea, în iunie şi iulie 1923, nu fără dificultăţi pentru că Adunarea Deputaţilor a votat cu 178 pentru şi 157 contra, unei noi legi electorale, care purta numele autorului ei, baronul Giacomo Acerbo, „şef" fascist. Ea acorda două treimi din locurile din Parlament listei care obţinea majoritatea relativă de 25% din voturi. *Confindustria*, statul-major al marii industrii, a donat 25 de milioane de lire pentru a finanţa campania electorală fascistă care s-a desfăşurat într-o atmosferă de presiuni materiale şi morale şi de violenţe squadriste îndreptate împotriva liderilor democraţi (Nitti, Amendola). Au fost organizate în acest scop „comandouri" clandestine, din oameni de acţiune,

numite de opoziţie *Ceka* fascistă. La 6 aprilie 1924, lista fascistă, desemnată de adversari prin diminutivul peiorativ de *liste*, obţine 4 305 936 de voturi şi avea 356 de locuri în Parlament. „Listele paralele" de fascişti şi naţionalişti au obţinut alte 19 locuri. În total, Mussolini a obţinut 64,9% din voturi. Popularii aveau 39 de deputaţi, socialiştii de diferite orientări 46, comuniştii 19. Liberalii, printre care se afla şi Giolitti, au primit 15 locuri, social-democraţii 10, republicanii 7, şi celelalte mici formaţiuni liberale 11. Cu toate că era fragmentată, opoziţia era încă puternică. Fapt semnificativ, fascismul triumfase în Italia Centrală şi în Sud, dar era în minoritate în regiunile nordice, bastionul economic cel mai evoluat. Adversarii se manifestau viguros în Cameră, în jurul unor lideri printre care se afla socialistul moderat Giacomo Matteotti. La 10 iunie, el a fost răpit şi două luni mai târziu cadavrul lui a fost găsit în apropiere de Roma. Acţiunea a fost organizată de persoane din apropierea *Ducelui*, având consimţământul lui şi se pare că ucigaşii, care doreau numai să-l oblige, prin violenţă, pe Matteotti să-şi schimbe atitudinea, l-au asasinat, îngroziţi de rezistenţa lui. În ciuda bănuielilor îndreptate împotriva lui, guvernul s-a apărat susţinând că nu are nici o legătură cu asasinii. Însă, treptat, treptat, adevărul a ieşit la lumină provocând în toată ţara un puternic şoc moral şi imensă indignare. Mulţi dintre liberali — între care şi Croce — care până atunci se simţeau apropiaţi de fascism, l-au blamat cu hotărâre şi au trecut în opoziţie. Afacerea Matteotti ar fi putut să fie sfârşitul dictaturii care era pe punctul de a se naşte. A fost însă, din contră, ultima ocazie pierdută de a salva statul liberal. Opoziţia era dezbinată şi ezitantă. La 10 iulie, datorită presiunilor venite de la Vatican, don Sturzo şi-a dat demisia din funcţia de lider al Partidului Popular. La 27 iunie, 127 de deputaţi, cu

excepţia comuniştilor, au părăsit Camera în semn de protest şi „s-au retras pe Aventin" În acelaşi timp, regele a refuzat să ia cunoştinţă de documentele care dovedeau complicitatea lui Mussolini la crima împotriva lui Matteotti. Această secesiune parlamentară a fost o tactică de mare stângăcie pentru că a lipsit opoziţia de o tribună legală şi a lăsat drum liber fascismului. După ce a trecut pericolul, fascismul s-a grăbit să exploateze situaţia. La 3 ianuarie 1925, *Ducele* a recunoscut deschis responsabilitatea pentru cele întâmplate, în faţa deputaţilor şi, în restul anului, el şi-a consolidat puterea printr-o serie de măsuri care marcau o tot mai mare îndepărtare de normele constituţionale. Administraţia a fost epurată, libertatea presei a fost practic suprimată, în timp ce un prim val de emigraţie îndepărta de scena politică italiană pe opozanţii cei mai cunoscuţi (Amendola, Nitti, don Sturzo, Carlo Sforza, Gaetano Salvemini). La 24 decembrie 1925, Mussolini, care era şef al Consiliului din 30 octombrie 1922, a fost numit şef de guvern, cu puteri mai mari şi cu mai multă autoritate. Dictatura era pe deplin stabilită.

Capitolul III

STATUL FASCIST ŞI SUCCESELE REGIMULUI (1925–1936)

De la triumful şi până la prăbuşirea fascismului, perioada 1925–1945, *il ventennio*, ridică în faţa istoricului probleme de periodizare. Spre deosebire de regimurile liberale, caracterizate prin instituţii stabile şi în care diferite formaţiuni politice se succed la putere, dictatura mussoliniană era, după cum am subliniat deja, o creaţie şi o improvizaţie continuă. Ea se transformă prin creşterea controlului partidului asupra vieţii naţionale şi prin tot mai puternica personalizare a puterii. Scrupulos în menţinerea autorităţii sale, *Ducele* modifică după bunul plac echipa conducătoare, prin „schimbări ale gărzii" Însă această transformare a fascismului se înscrie într-un anumit context economic şi politic internaţional. În ciuda pretenţiilor regimului de a se sustrage acestor determinări, pentru a modela el evenimentele şi a-şi decide propriul destin, conjunctura generală a fost, în realitate, cea care a ritmat fazele sale de evoluţie. Două mari perioade se pot distinge. Mai întâi, este faza ascendentă a primului *decennio* (1926–1936), în care fascismul îşi asumă funcţia de precursor şi de model pentru sistemele autoritare care se creează în Europa, în timp ce democraţiile tradiţionale sunt în declin şi suferă eşecuri. Apoi, după anii de cotitură ai marii crize, care nu loveşte Peninsula decât în 1930 şi după episodul războiului din Etiopia care a fost, în aparenţă, punctul culminant al puterii fasciste, se acumulează dificultăţile, se profilează declinul şi apoi prăbuşirea. Accen-

tuarea complicaţiilor externe şi subordonarea fascismului faţă de hitlerism pun sub semnul întrebării toate rezultatele obţinute şi structura însăşi a regimului care nu rezistă celui de Al Doilea Război Mondial.

I. Evoluţia internă

Un anumit sincronism se observă în transformările politice şi cele economice, acestea fiind, de altfel, mult mai importante decât intervenţiile şi dificultăţile acţiunii mussoliniene.

1. Politica economică

a) Faza liberală. După depăşirea momentului complicat al luării puterii, ascensiunea fascismului a fost favorizată de excelenta conjunctură mondială, care a durat până la criza americană din 1929. Reluarea creşterii economice, care a urmat după criza de după război, începe din 1920 în agricultură şi de la începutul lui 1922 în industrie. Ea este deosebit de puternică între 1922 şi 1925. Într-adevăr, venitul pe cap de locuitor creşte de la 1 375 de lire în anii 1916–1920 la 2 786 de lire în 1921–1925 (+102,6%) şi la 3 189 în 1926–1930 (+4,4%). În pofida unor mici fluctuaţii, creşterea nivelului de viaţă este evidentă şi salariul real, mediu, pe zi, luând ca bază 100 în 1913, este de 111,8 în 1925 şi de 120,7 în 1928. Această ameliorare slăbeşte presiunile sociale şi numărul de şomeri scade de la 541 725 la sfârşitul lui 1921, la numai 122 000 la sfârşitul lui 1925. Deoarece controlul presei lipsea tot mai mult ţara de informaţii obiective asupra situaţiei mondiale, regimul avea câmp deschis pentru a exploata aceste progrese şi pentru a le pune exclusiv în contul fascismului.

Într-o ţară atât de crunt afectată de război, problema esenţială era cea a finanţelor. Ele au fost conduse, până în iulie 1925, de Alberto de Stefani, care s-a străduit să liniştească mediile de afaceri printr-o politică liberală. El s-a străduit să reanimeze exporturile prin încheierea unei serii de tratate comerciale şi să reformeze sistemul de impozite, lichidând fiscalitatea din timpul războiului. S-a trecut cu buretele peste o bună parte a profiturilor ilicite acumulate în timpul războiului şi s-a introdus impozitul pe venit, scăzându-se totodată taxele pentru succesiune. O serie de măsuri liberale au favorizat acumularea capitalistă: suprimarea controlului preţurilor şi chiriilor, oprirea finanţării cooperativelor şi blocarea reformei agrare care începuse să se aplice şi care ar fi condus la fărâmiţarea marilor proprietăţi agricole. S-a renunţat la planul de naţionalizare a asigurărilor şi s-a redat sectorului privat fabricarea chibriturilor şi reţeaua telefonică. Pentru prima dată după război, bugetul din anul 1925 a fost echilibrat. Totuşi, balanţa comercială şi, în special, balanţa de plăţi au rămas deficitare, iar lira italiană dădea semne de devalorizare. Deoarece creşterea preţurilor încuraja specula, guvernul a supravegheat mai atent piaţa bursieră şi a ridicat taxa de scont de la 5% la 7%. Oamenii de afaceri, faţă de care regimul avea mari datorii, erau nemulţumiţi şi au obţinut îndepărtarea lui de Stefani şi înlocuirea lui cu unul de-al lor — Giuseppe Volpi di Misurata. Noul ministru de Finanţe a redus datoria publică prin măsuri de conversiune şi de consolidare a împrumuturilor şi, cu ajutorul primit prin împrumuturi externe, a reglementat modalităţile de lichidare a datoriilor de război, făcute în Mare Britanie şi Statele Unite. În mai 1926, a fost înfăptuită o reformă pe care statul unitar nu o putuse încă realiza: Banca Italiei a devenit singura instituţie de emisie monetară, prin suprimarea

privilegiilor păstrate până atunci, în acest domeniu, de *Banco di Roma* şi de *Banco di Sicilia*. Redresarea lirei, care a ajuns în iunie 1927 la 18,15 pentru 1$, l-a convins pe Mussolini să stabilizeze moneda şi să practice o politică deflaţionistă. Noua paritate a fost fixată la nivelul ridicat de 19 lire pentru 1$ şi de 92,46 lire pentru 1£. A fost celebra *quota novanta* care a redat unităţii monetare italiene o treime din valoarea antebelică. Motivele acestei acţiuni au fost multiple. Mai întâi era grija pentru prestigiul naţional, apoi dorinţa de a reduce costurile importurilor de materii prime pentru industrie. Însă, aceste măsuri nu au avut rezultatele scontate. „Criza stabilizării" a fost resimţită în industrie, unde indicele activităţii a trecut de la 100 în 1922, la 195,8 în 1926, pentru a cădea, în anul următor, la 163,7, în timp ce numărul şomerilor era de 414 283 în 1927. Criza a fost şi mai gravă în agricultură, în special pentru ţăranii din *Mezzogiorno*, exportatori de fructe şi de trufandale, iar producţia de grâu a scăzut foarte mult. Volpi a fost sacrificat în iulie 1928 şi a fost înlocuit cu Antonio Mosconi, care susţinea intervenţia puternică a statului în domeniul economic.

b) Statul corporativ şi dirigismul. Fascismul s-a îndreptat spre un drum nou, întărind controlul asupra economiei şi făcând eforturi de stimulare a producţiei. Din iunie 1925, libertatea sindicală a fost practic suprimată şi sindicatele fasciste au monopolizat raporturile dintre salariaţi şi angajatori. Sub influenţa lui Edmondo Rossoni se produce orientarea spre un „sindicalism integral", iar termenul „corporaţie" tinde să-l înlocuiască pe cel de „sindicat". Politica liberală a adus o creştere a preţurilor şi nemulţumirea muncitorilor, care s-a manifestat prin greve. La 3 aprilie 1926, prin „legea Rocco" cu privire la corporaţii, s-a creat o ierarhie a sindicatelor fasciste, care acoperea toate sectoarele

activităţii naţionale şi discuta, pentru fiecare ramură, contractele colective prin care se stabileau, împreună cu angajatorii, normele de muncă şi salariile, în timp ce grevele erau declarate ilegale. La 21 aprilie 1927, a fost făcut un pas mai departe prin adoptarea *Cartei Muncii*. Prin ea s-a constituit *statul corporativ*, singurul mediator şi legiuitor al întregii activităţi economice, care subordona iniţiativa privată „interesului naţional". Corporatismul a fost lăudat ca fiind o revoluţie doctrinară fundamentală, capabil să soluţioneze antagonismele sociale pe care marxismul şi reformismul nu au putut să le rezolve. El a avut numeroşi analişti şi imitatori — printre care şi Portugalia lui Salazar. Se va vedea că, potrivit concepţiei „totalitare" despre stat, care a apărut tot atunci, corporatismul constituia şi baza vieţii politice, înlocuind sistemul electoral tradiţional prin simpla reprezentare a categoriilor economice.

Un aspect pozitiv al sistemului a fost că, în cadrul contractelor colective, a fost elaborată o legislaţie socială care lipsise aproape cu desăvârşire în Italia înainte şi aceasta a rămas, în linii mari, valabilă până astăzi. Casele de asigurări reciproce au fost, în mod obligatoriu, regrupate pe ramuri şi apoi unite într-o federaţie prin *Institutul naţional pentru asigurarea împotriva maladiilor* (INAM). A fost creată o serie de alte organisme pentru asigurarea împotriva accidentelor de muncă, pentru invaliditate şi bătrâneţe (cu sume modeste în acest domeniu), pentru maternitate, sau pentru tuberculoză. Toate au fost reunite în „Fondurile naţionale de asigurare socială" (actualmente Institutul naţional de prevedere socială). De această legislaţie socială poate fi apropiată politica demografică. Ideea fundamentală, derivată din „voinţa de putere" fascistă, era de a creşte potenţialul uman al naţiunii, instrument al puterii

regimului şi bază a expansionismului şi a grandorii. Pentru a atinge acest obiectiv, Mussolini a promovat o legislaţie care încuraja naşterile. O imensă propagandă, la care s-a alăturat şi Biserica, introducerea de prime şi de concursuri, dar şi taxele speciale plătite de celibatari, aveau rolul de a stimula natalitatea, în timp ce măsurile sociale urmăreau scăderea numărului de decese. *Ducele* visa la o Italie cu populaţia de 60 de milioane de locuitori la jumătatea secolului al XX-lea. În completare, emigraţia a fost sever reglementată şi stăvilită. Mişcarea anuală a scăzut de la 257 844 de plecări şi 120 030 stabiliri definitive în străinătate, în perioada 1921–1930, la 70 265 şi respectiv 11 279 pentru anii 1931–1940. Recensământul din 1921 înregistra 37 973 977 de locuitori, iar cel din 1931, 41 176 671. Bilanţul demografic era mult mai bun decât în alte ţări europene, ca Franţa şi Marea Britanie, afectate de scăderea natalităţii, dar situaţia era mai puţin strălucită decât cea proclamată de propaganda fascistă. Excedentul se diminua continuu şi rata natalităţii a scăzut de la 27,5 ‰ în 1927, la 23,4 ‰ în 1934.

În pofida numeroaselor inegalităţi regionale, a relativei ineficienţe din funcţionarea pârghiilor complicate ale sistemului corporativ şi a corupţiei generalizate, care lovea în special eşaloanele superioare, intervenţia statului în economie a permis creşterea evidentă a producţiei. Doctrina autosuficienţei, *autarhiei*, formulată din 1930, a fost întărită prin sancţiunile economice impuse de Societatea Naţiunilor datorită atacării Etiopiei. Cel mai spectaculos aspect al acestei campanii a fost „bătălia grâului", lansată din iunie 1925 pentru a asigura aprovizionarea ţării cu cereale, care era deficitară cronic. A fost introdus un tarif vamal protecţionist pentru cereale şi propaganda intensă, cu întreceri şi recompense îndemna la extinderea terenurilor cultivate.

Lumea satelor a răspuns la apel. Randamentul s-a îmbunătăţit (10,5 q la hectar în 1909–1913, 13,9 în 1931, 15,2 în 1932), iar recolta a crescut de la 4,85 miliarde de tone în 1909–1913 la 7,59 în 1935–1939, ceea ce asigura consumul naţional. Un aspect mai original a fost cel al cuceririi de noi pământuri cultivabile prin desecare, drenaj, irigaţii şi, în completare, împădurire. A fost obiectul aşa-numitei *bonifica integrale* (italienism care a fost, de atunci, adoptat şi în vocabularul geografic francez), care s-a dezvoltat puternic, începând din 1928. Acţiunea nu era nouă pentru că se lucra în acest domeniu din 1870. Nu este uşor să se facă bilanţul exact al realizărilor fasciste în acest proiect, pentru că statisticile nu sunt întotdeauna clare, dar cheltuielile le-au egalat pe cele făcute de statul unificat din 1870 până în 1922. Exaltată de propaganda fascistă, excesiv denigrată după 1945, *bonifica* a avut rezultate pozitive, chiar dacă ambiţiosul program de a se recupera 5 700 000 de hectare până în 1938 nu a fost în întregime realizat. Sub îndrumarea unui remarcabil tehnician, Arrigo Serpieri, pământurile abandonate sau necultivate au fost în parte expropriate, asanate şi apoi colonizate cu ţărani, instalaţi pe loturile care le erau destinate şi pe care le puteau lua în proprietate. Lucrările au fost executate pe sectoarele inundabile al Padului Inferior, pe câmpiile mlăştinoase de pe litoralul tirenian şi adriatic dar, din motive de prestigiu, efortul maxim a fost concentrat, începând din 1931, în câmpia romană, la porţile capitalei. Infestate de secole cu malarie, cele 60 000 de hectare din *Agro romano* au fost desecate şi împărţite în 3 000 de loturi de exploatare prin grija Organizaţiei naţionale a Foştilor Combatanţi. A fost creată o nouă provincie, Littoria (astăzi Latina), care cuprindea noile oraşe Littoria şi Sabaudia. *Bonifica* folosea, în 1933, 77 776 de muncitori şi era astfel şi un mijloc de

reducere a şomajului. Acelaşi rol l-a avut şi politica marilor lucrări publice, aspect tipic al tuturor dictaturilor. Unele au fost destinate numai propagandei, altele au încercat o îmbunătăţire a echipamentului care era încă insuficient. Modernizarea comunicaţiilor a fost unul dintre scopurile majore. În administrarea căilor ferate s-a instaurat ordinea, care venea în contrast cu profunda dezordine de dinainte (pentru burghezia europeană admiratoare a fascismului, Mussolini a fost „omul care face ca trenurile să ajungă la timp"). A început electrificarea căilor ferate, a fost terminată linia Roma–Neapole şi, în special, *direttissima* Bologna–Florenţa, cu marele tunel Appennino[6], lung de peste 18 km care, începută din 1913, a fost deschisă pentru circulaţie în anul 1934.

În 1928, a luat naştere un organism autonom pentru construirea şi întreţinerea reţelei rutiere, ANAS (*Azienda nazionale autonoma delle strade*). Era şi aici o motivaţie de prestigiu şi dorinţa de a ocupa mâna de lucru, dar rezultatul a fost realizarea primelor autostrăzi, Italia deţinând prioritatea în Europa în acest sector. Totuşi, în ţară nu erau decât 185 000 de autovehicule în 1926 (unul pentru 250 de locuitori), faţă de 590 000 în Germania (1 pentru 100 de locuitori) şi 836 000 în Franţa (1 pentru 38 de locuitori) şi efectivul lor va creşte la 399 000 în 1938 (1 pentru 93), plasând Italia pe locul opt în lume. Fascismul a sprijinit acţiunea iniţiată în anul 1922 de inginerul Piero Puricelli. Realizarea le-a fost încredinţată unor societăţi private, care percepeau o taxă de acces pe autostradă, în timp ce statul garanta beneficiile şi amortiza o treime din capitalul

[6] În momentul terminării sale, în 1929, tunelul feroviar Appennino, lung de 18 510 metri, era al treilea din lume după cele două tuneluri Simplon II (terminat în 1921) de 19 825 metri, şi Simplon I (terminat în 1906) de 19 731 metri. (n.tr.)

investit. Din 1922 până în 1933, au fost construiţi 432 km de autostrăzi, în special în jurul capitalei lombarde (de la Milano la lacuri; Milano–Bergamo–Brescia; de la Florenţa la mare; Neapole–Pompei; Veneţia–Padova şi, fără taxă, Roma–Ostia). În 1939, lungimea lor totală ajunge la 575 km, dar efortul este oprit apoi din cauza războiului. În afară de tronsonul Milano-Como, societăţile nu au putut să-şi respecte angajamentele şi lucrările au fost răscumpărate de stat.

Politica de grandoare a condus la realizări urbanistice, în special în capitală. În 1925, Mussolini a declarat că: „În cinci ani, Roma trebuie să se prezinte minunat oamenilor veniţi din lumea întreagă, vastă, ordonată, puternică, aşa cum a fost în timpul Imperiului lui Augustus". Planul edilitar şi arhitectura fascistă vizau colosalul. Sub influenţa lui Piacentini, „stilul lictor" care marchează încă multe oraşe italiene, combina pretenţiile funcţionale cu masivitatea volumelor şi cu retorica decorului. Fără nici un respect pentru complexul urban ridicat de-a lungul secolelor, au fost izolate construcţiile moderne şi mărturiile trecutului roman — singura perioadă spre care se îndreaptă preferinţa regimului fascist — cu preţul unor străpungeri distrugătoare şi demolări, adesea, iremediabile. Astfel, a fost degajat forumul lui Traian, au fost puse în valoare Colosseum-ul şi alte monumente antice, au fost create „căi" triumfale care, de cele mai multe ori, au alterat fizionomia oraşului.

c) Criza mondială şi consecinţele ei. Crahul american din 1929 a determinat declinul bancar şi bursier şi a deteriorat balanţa de plăţi în Italia. Slăbirea economiei mondiale a afectat una din principalele surse de venituri, turismul, bine organizat de ENIT (*Ente nazionale italiana del Turismo*). Marea criză a lovit Italia în iunie 1930. La sfârşitul lui 1932, numărul şomerilor era de 1 290 000, iar

indicele producţiei industriale în raport cu 1929, considerat 100, se prăbuşea la 66,8. Din 1929 până în 1933, comerţul exterior s-a redus cu două treimi, beneficiile din traficul maritim au scăzut cu 63%, cele din turism cu 62%, iar sumele de bani trimise de emigranţi s-au redus cu 77%. În ciuda devalorizării lirei în 1933 şi a dolarului în 1934, Mussolini se crampona, cu încăpăţânare, de *quota novanta*, mărind taxele vamale, introducând un control riguros al schimburilor şi încheind, cu diferite ţări, acorduri de schimburi în natură. Pentru că *Institutul mobiliar italian*, destinat să finanţeze industriile aflate în dificultate, a dat rezultate mediocre, a fost creat, la 23 ianuarie 1933, *Institutul pentru reconstrucţia industrială* (IRI), care domină încă viaţa economică italiană. IRI venea în ajutorul băncilor care se aflau în dificultate, cumpărând o mare parte din acţiunile industriale pe care le deţineau. Dar, pentru că era greu să se realizeze revinderea titlurilor, noul organism a fost îndrumat să gestioneze el însuşi întreprinderile care au intrat sub controlul lui. El a acţionat prin regrupări şi fuziuni, prin intermediul societăţilor financiare, obţinând un fel de holding care controla o ramură determinată. Statul, care a cheltuit pentru această operaţiune 4 miliarde de lire între 1933 şi 1941, şi-a întărit astfel controlul asupra aparatului productiv, prin intermediul unei serii de concentrări, ca STET, *Società finanziaria telefonica* (1933), FINMARE (1936) pentru societăţile de navigaţie şi, în special, FINSIDER (1937), pentru siderurgie şi construcţiile navale.

Din acest moment, şi în ciuda faptului că ocuparea Etiopiei părea o încununare a succeselor regimului, fascismul şi-a început drumul pe curba descendentă. Pentru a găsi o soluţie la criza economică, Mussolini a căutat, printr-un efort de înarmare, o politică de expansiune colonială şi de imperialism, care a aruncat ţara în război.

2. Politica internă

a) Drumul spre totalitarism. Structura de regim autoritar, construită de la sfârşitul lui 1925, s-a consolidat până în 1927, prin „fascizarea" statului. Această acţiune a fost posibilă prin nimicirea opoziţiei legale, care era deja slăbită datorită numeroaselor ralieri la fascism. Deputaţii catolici populari, care au luat parte la „retragerea pe Aventin", nu au fost readmişi în Cameră decât după umilirea publică, ceea ce numai trei dintre ei au acceptat. Peste puţin timp, în noiembrie 1926, 124 de opozanţi populari, socialişti, liberali şi comunişti au fost lipsiţi, în bloc, de mandatul lor. A mai rămas în Senat numai un mic nucleu de adversari, în jurul lui Benedetto Croce şi lui Luigi Albertini (1871–1942), fostul director al ziarului *Corrière della Sera.* Totuşi, Mussolini îşi juca rolul cu abilitate. El dorea să apară ca elementul moderator al mişcării, încredinţând conducerea ei celor doi extremişti, Francesco Giunti şi Roberto Farinacci (1893–1945), în timp ce-l numea, ca ministru de Interne, pe Luigi Federzoni (născut în 1878), om organizat, conservator şi monarhist, care a liniştit opinia publică.

În acelaşi timp, *Ducele* i-a atacat mai întâi pe opozanţii moderaţi, lăsând să planeze asupra burgheziei spectrul comunismului, iar prin aceasta puterea lui a fost întărită.

Ca şef al guvernului, Mussolini nu mai era un prim-ministru votat de Parlament şi responsabil în faţa lui. Situat în afara şi deasupra planului pe care se aflau miniştrii, simpli agenţi de execuţie, el era învestit de rege cu depline puteri executive şi nu depindea decât de suveran. La 31 ianuarie 1926, puterile sale legislative au fost extinse. Nici o lege nu putea fi prezentată fără consimţământul lui şi era, totodată, autorizat să legifereze prin decrete-legi, în afara controlului parlamentar. Lozinca: „Totul în stat, nimic

în afara statului, nimic împotriva statului", a fost aplicată cu o rigoare crescândă. Emigranţii puteau fi lipsiţi de cetăţenia italiană, iar bunurile lor puteau să fie confiscate. Codurile de legi au fost revizuite în sens autoritar, iar libertăţile locale au fost reduse în folosul prefecţilor, agenţi ai despotismului. În timp ce partidul şi reprezentantul lui provincial se implicau tot mai mult în viaţa publică, sindicul comunal, ales, era înlocuit cu un *podestà*, numit de autorităţile statale. Aparatul represiv din „legile fascistissime" a fost completat prin crearea poliţiei politice secrete, bazate pe delaţiune. A fost exploatată situaţia prin atentatele nereuşite împotriva *Ducelui*, comise de ex-fascistul Tito Zaniboni (4 noiembrie 1925), de Violet Gibson, o englezoaică dezechilibrată mintal (7 aprilie 1926), de anarhistul Gino Lucetti (11 septembrie 1926) şi de Anteo Zamboni (4 noiembrie 1926). La 25 noiembrie 1926, prin „legea pentru apărarea statului", se reintroducea pedeapsa cu moartea şi se definea o serie de crime şi de delicte politice, încredinţate unui *Tribunal Special*.

După încheierea fazei economice „liberale", evoluţia spre corporatism are drept urmare absorbirea reprezentării politice de diferite sectoare economice. Această transformare se operează prin legea electorală din 17 mai 1928, care urmează la scurt timp după adoptarea Cartei Muncii, datorându-se influenţei lui Giuseppe Bottai (1895–1960), ministru al Corporaţiilor din 1929 până în 1932 şi teoretician care denunţa falimentul statului liberal. Senatul, fief tradiţional al Coroanei, este numit în continuare de rege, dar pentru reînnoirea Camerei Deputaţilor, din cinci în cinci ani, s-a creat un sistem de „liste de încredere" Confederaţia naţională a corporaţiilor propunea 800 de candidaţi şi diverse alte organisme publice, care aveau personalitate juridică, alţi 200. Din cele 1 000 de nume,

Marele Consiliu al fascismului păstra 400, alcătuind „lista naţională". Aceasta era prezentată alegătorilor într-un plebiscit, în care se putea vota numai cu „da" sau cu „nu". Alegerile au devenit astfel simple formalităţi şi numărul voturilor negative, ale celor care se opuneau regimului, a scăzut de la 44,5% în 1924, la 1,57% în 1929 şi la 0,15% în 1934. Marele Consiliu al fascismului, care îl cuprindea pe Mussolini, militanţi de la începutul mişcării şi alte personalităţi numite de şeful guvernului, a primit la 8 decembrie 1928 dreptul de a-l desemna pe succesorul *Ducelui* şi pe cel de a aproba legile cele mai importante. Multă vreme el nu a fost decât o instituţie de aprobare servilă, dar vom vedea că în 1943 el a fost cel care l-a răsturnat pe Mussolini.

O mare parte din opinia publică internaţională se înşela cu privire la natura adevărată a fascismului. Burghezia conservatoare şi dreapta politică nu au înţeles aspectele profund imorale şi corupătoare ale dictaturii, ci au fost impresionate de dinamismul unui sistem, care crea formule noi în momentul în care democraţiile liberale erau în declin. Astfel se explică declaraţia făcută de ministrul de Finanţe britanic Winston Churchill după o vizită făcută la *Duce*, în ianuarie 1927: „Dacă aş fi fost italian, sunt sigur că aş fi fost cu totul de partea Dumneavoastră, de la începutul şi până la sfârşitul luptei victorioase pe care aţi purtat-o împotriva poftelor bestiale şi patimilor leninismului... În exterior, mişcarea condusă de Dumneavoastră a adus servicii lumii întregi"

Normalizarea relaţiilor cu Vaticanul va aduce fascismului o altă creştere a prestigiului.

b) „Concilierea" cu Sfântul Scaun. Relaţiile dictaturii cu Biserica Catolică au rămas unul dintre punctele cele mai puţin cunoscute şi controversate din istoria fascismului. În

ciuda apropierii de fapt dintre Vatican şi statul italian, în timpul lui Giolitti şi apoi, bunăvoinţa Sfântului Scaun faţă de Mussolini, litigiul juridic deschis, la 20 septembrie 1870, cu regatul unificat, datorită ocupării Romei şi abolirii puterii temporare a papei, a continuat. În ultimele sale luni de guvernare, Cavour nu a putut să rezolve „problema romană": papa Pius al IX-lea a refuzat acordul propus prin „legea de garanţii" şi s-a considerat „prizonier moral" în Vatican, fiind imitat în această atitudine de toţi succesorii săi. Cu toate că regele nu urmărea, în mod deosebit, să ajungă la un acord, *Ducele* dorea să-şi sprijine puterea pe valorosul suport reprezentat de reconcilierea cu ierarhia catolică. La rândul lui, papa Benedict al XV-lea, sfătuit de consilierul său de stat, cardinalul Gasparri, a dorit rezolvarea „problemei romane" în timpul pontificatului care a durat din 1914 până în 1922. Succesorul lui, Pius al XI-lea, împărtăşea aceleaşi sentimente. În ianuarie 1923, a avut loc prima întâlnire secretă între Mussolini şi Pontiful care era sensibil principiului de ordine reprezentat de fascism şi aproba un regim care oferea o contrapondere pentru monarhia de tradiţie anticlericală. Tratativele au fost îndelungate şi dificile, stânjenite de pretenţiile lui Mussolini la totalitarism politic şi sindical.

În noiembrie 1926, a fost schiţat un prim proiect de acord, pe care negociatorii oficiali, pentru Italia consilierul de stat Barone şi, pentru Vatican, cardinalul Gasparri şi avocatul Pacelli, fratele viitorului papă Pius al XII-lea, l-au pus cu greu la punct, prin tratative care s-au prelungit până la începutul lui 1929. La 11 februarie 1929, au fost semnate toate documentele, cunoscute sub numele de *Acordurile de la Laterano*, după numele palatului unde s-a desfăşurat ceremonia.

Ele se compuneau din trei documente:

— *Tratatul* recunoştea puterea temporară şi suveranitatea de drept internaţional a papei asupra cetăţii Vaticanului, minuscul stat de 0,4 km², „neutru şi inviolabil", format din palate pontificale, o enclavă în Cetatea Eternă şi din reşedinţa de la Castelgandolfo. Statul italian se angaja să-i respecte integritatea, să-i asigure deplina libertate de comunicare cu exteriorul şi ţinerea conclavurilor. El acorda cardinalilor onorurile rezervate prinţilor de sânge din Casa de Savoia şi asimila crimele şi delictele comise în Italia împotriva Suveranului Pontif cu cele întreprinse împotriva regelui. Catolicismul era recunoscut ca „singura religie a statului" La rândul lui, papa recunoştea regatul unitar italian şi stabilirea capitalei sale la Roma.

— *Convenţia financiară,* în preambulul căreia Pius al XI-lea declara că şi-a redus pretenţiile pentru a se putea ajunge la o înţelegere, viza compensarea pierderii domeniilor temporare. Italia se obliga să plătească Vaticanului suma de 750 de milioane de lire în numerar şi contravaloarea unui miliard de lire în bonuri de tezaur, pe termen lung, cu dobânda de 5% pe an.

— *Concordatul* stabilea practica liberă a cultului, angajamentul de a păstra „caracterul sacru al Oraşului Etern", autoritatea deplină a ierarhiei bisericeşti asupra clerului, atât în privinţa numirii, cât şi a posesiei şi gestiunii bunurilor, cu excepţia obligaţiei de a prezenta în prealabil candidaţii la funcţiile episcopale pentru a primi confirmarea politică din partea puterii civile. Harta diocezelor putea fi modificată printr-un eventual acord comun. Comunităţile religioase naţionale primeau personalitate civilă. Cei care cumpăraseră bunuri bisericeşti erau absolviţi de sancţiunile religioase pronunţate anterior împotriva lor şi le era garantată proprietatea. Clericii erau scutiţi de serviciul militar şi persoanele care au părăsit

Biserica nu mai puteau să poarte haine religioase, sau să primească de la stat funcţii care să le aducă în legătură cu publicul. Deosebit de important era articolul 34, prin care se recunoşteau toate efectele civile pentru căsătoria religioasă. În acelaşi timp, studierea doctrinei catolice era introdusă în toate şcolile primare şi medii. Organizaţiile catolice erau recunoscute în măsura în care acţionau „în afara oricărui partid politic".

În ansamblu, acest acord, care era foarte echilibrat, avea în tratat un document mai favorabil regatului, pentru că îl elibera de ghimpele din spate care era „chestiunea romană", în timp ce Concordatul acorda papei avantaje substanţiale şi Convenţia financiară consolida vistieria Vaticanului, puţin înfloritoare atunci.

Pius al XI-lea a reuşit să rezolve conflictul jenant care punea sub semnul întrebării suveranitatea pontificală în chiar leagănul Bisericii romane. Aici era un succes foarte clar. Însă se poate subscrie la aprecierea lui Luigi Salvatorelli, unul dintre istoricii cei mai clarvăzători ai Italiei contemporane, când scria: „Sub unghiul realităţii politice a momentului, nu se poate să nu se recunoască faptul că acordurile au condus spre perfecţionarea dictaturii mussoliniene asupra Italiei şi i-au conferit, în ochii poporului, binecuvântarea papală; cu atât mai mult cu cât comentariile papei Ratti erau îndreptate spre condamnarea dispreţuitoare a regimului liberal şi implicau idealizarea figurii lui Mussolini" Situaţia era aceeaşi — şi Pius al XI-lea o recunoştea — în foarte largi cercuri ale opiniei catolice mondiale şi în rândul tuturor celor care erau sensibili la autoritatea morală a Vaticanului.

Ar fi totuşi greşit să se creadă că prin acest acord au fost complet aplanate toate litigiile dintre fascism şi papalitate. De fapt, o prăpastie s-a deschis, treptat, între concepţiile

totalitare ale *Ducelui* în materie de educaţie şi de învăţământ şi dorinţa Bisericii de a vedea aceste domenii rezervate competenţei religioase şi familiale. Conflictul a devenit ascuţit în 1931, datorită înregimentării tineretului în formaţiunile paramilitare şi sportive ale dictaturii, în timp ce Acţiunea catolică îşi afirma datoria de a se ocupa de problemele muncitoreşti şi de cele sociale. O aprigă polemică s-a declanşat între presa regimului şi *Osservatore romano*. Ea a culminat, la 29 iunie, prin encliclica *Non abbiamo bisogno*, care critica spiritul şi doctrina fascistă şi le reproşa „ingratitudinea" „unui partid şi unui regim care, în văzul lumii întregi, a obţinut din raporturile amicale cu Sfântul Scaun, atât în ţară, cât şi în exterior, o creştere de prestigiu şi un credit, care multora li s-au părut exagerate, atât în Italia, cât şi în străinătate, după cum şi din partea noastră au fost excesive favoarea şi încrederea" După ce taxa ca nelegitim jurământul fascist care le era impus copiilor, papa, deşi declara că înţelege că „jurământul şi carnetul [de partid] sunt pentru mulţi condiţii ale carierei, ale pâinii şi ale vieţii", le cerea catolicilor să jure fidelitate *Ducelui*, formulând şi punând în practică rezerva mentală „cu excepţia legilor lui Dumnezeu şi ale Bisericii" sau „în afara datoriilor de bun creştin" Din toate zările veneau adeziuni la enciclica pe care Mussolini o califica drept „veritabilă chemare a străinilor" A fost legiferată incompatibilitatea între apartenenţa la fascism şi aderenţa la Acţiunea catolică, iar extremiştii regimului vorbeau deschis despre denunţarea Concordatului. În august-septembrie 1931, s-a ajuns totuşi la o conciliere, în parte sub influenţa lui Arnaldo, fratele *Ducelui*. Acţiunea catolică, plasată din nou sub controlul exclusiv al episcopilor, se reîntorcea la obiectivele ei propriu-zis religioase, renunţând la acţiunea sindicală; în acelaşi timp li se interzicea

cercurilor de tineri „orice activitate de ordin atletic sau sportiv" În semn de reconciliere, la 9 ianuarie 1932, papa i-a conferit lui Mussolini decoraţia „Pintenul de aur", iar la 3 martie, cardinalul Pacelli a primit colierul „Ordinul Bunei Vestiri". De acum înainte, raporturile dintre Biserică şi Stat au rămas corecte. Originea a ceea ce s-a putut numi „a doua conciliere" rămâne o problemă neelucidată şi Mario Missiroli a scris în legătură cu ea că „procedurile urmate în negocieri au rămas misterioase şi nu s-a ştiut niciodată cui au fost ele încredinţate"

3. Cultura italiană sub fascism. Scopul statului fascist era stricta subordonare a individului faţă de regim. Această politică s-a dezvoltat pe mai multe planuri, printr-o evoluţie care va conduce, în preajma celui de Al Doilea Război Mondial, la exacerbarea cultului *Ducelui*. Adeziunea maselor a fost obţinută, în fapt, prin aparatul coercitiv pus în practică prin legile excepţionale, care permiteau concedierea oricărui individ suspect şi, pe de altă parte, dezvoltarea unei birocraţii numeroase, pentru că proporţia funcţionarilor din populaţia totală a crescut de la 11% în 1920, la 12% în 1930 şi la 18% în 1938. Deţinerea carnetului de partid era practic obligatorie pentru toţi cei care trăiau din munca lor şi creşterea înscrierilor în partid, din care puterea trăgea concluzii pentru a-şi demonstra forţa, a pierdut, de fapt, o mare parte din semnificaţia ei politică. A existat preocuparea de a constitui o „doctrină fascistă" adunând la un loc elementele disparate şi de multe ori contradictorii care inspiraseră până atunci acţiunea lui Mussolini. Marele maestru al ideologiei regimului a fost un discipol, din alte timpuri, al lui Croce, Giovanni Gentile (1875–1944), ministru al Învăţământului Public după „marşul asupra Romei" Onest din punct de vedere intelectual, dar

lipsit de simţul realităţii şi prizonier al construcţiilor sale teoretice, Gentile a împins la extrem ideile maestrului său despre unitatea şi dinamismul spiritului. Pentru el, fascismul, „gândire în devenire", este cultură. El se exprimă prin „Statul etic", care are morala sa şi stilul său şi care, numai el, îi permite individului să se realizeze, prin adeziune şi identificare cu colectivitatea. Gentile a realizat, în 1923, o importantă reformă şcolară, care prin trăsăturile ei fundamentale i-a supravieţuit fascismului. Ea punea accentul pe orientarea către un învăţământ idealist, pe baza studiilor clasice, greco-latine, dispreţuind aspectele tehnice şi asociind strâns istoria cu filozofia. La rândul lui, istoricul Gioacchino Volpe, de formaţie naţionalistă, justifica dictatura arătând că ea răspunde geniului şi trecutului italian. Acest concepţii au fost instituţionalizate de Alfredo Rocco, ministrul de Justiţie din 1925 până în 1932, părintele sistemului corporativ şi creatorul legislaţiei care urmărea „coeziunea organizaţiei juridice a societăţii" În martie 1925, Gentile le-a adresat un manifest intelectualilor cerându-le să i se alăture lui Mussolini, propunere respinsă cu ironie de Croce. În marea lor majoritate, membrii instituţiilor statului au acceptat această raliere. În 1927, procurorul general de la Curtea de Casaţie afirma că justiţia este un fenomen politic şi că magistratul trebuie să aplice legile „interpretându-le după spiritul regimului" În 1928, a fost creat un Consiliu Superior al Cercetării, pentru a controla strict activitatea ştiinţifică şi, în octombrie 1931, li s-a impus profesorilor de la Universitate un jurământ de fidelitate faţă de fascism. Din 1 200, numai 12 au refuzat. La un nivel inferior, temele „culturii fasciste" urmau să fie răspândite în mase prin propaganda care dezvolta „mistica mussoliniană". Aceasta era sarcina secretarilor partidului, Augusto Turati, care a ocupat postul din 1926 până în 1930,

şi succesorul său Achille Starace (1931–1939). Controlul asupra presei, sportului şi „educaţiei naţionale" a fost complet. În şcolile primare s-a introdus sistemul manualelor unice şi învăţătorii erau obligaţi, începând din 1933, să facă orele în uniformele fasciste. Diferite instituţii, treptat, treptat, completate şi perfecţionate, îl luau pe italian din leagăn şi-l încadrau în sistem până la sfârşitul zilelor. Naşterea lui intra în resortul *Acţiunii Mama şi Copilul* de la 4 la 8 ani el era *Fiu al Lupoaicei*; de la 14 la 18 ani, fetele erau încadrate în organizaţia *Tinerele Italiene* şi, de la 8 la 18 ani, băieţii erau încadraţi în *Babilla*[7].

Ei purtau uniforme la parade şi, de la 12 ani, primeau arme şi făceau instrucţie militară. Treceau apoi la *Avanguardisti* şi, majoritatea, intrau, în cele din urmă, în Miliţie şi în partid. Studenţii erau organizaţi în GUF (Grupe universitare fasciste), iar timpul liber, fie cultural, fie sportiv, era în sarcina organizaţiei *Opera nazionale Dopolavoro*. În 1927, a fost instituită era fascistă, cu un nou calendar care începea de la data de 28 octombrie 1922, ziua „marşului asupra Romei"

S-ar fi ajuns astfel, după Rocco, la „transformarea radicală a spiritului şi a caracterului poporului italian. În acest fel, Italia, după secole de indisciplină şi de trândăvie, va putea să devină, încă o dată, o mare naţiune militară şi războinică".

Care au fost implicaţiile în profunzime ale acestei „fascizări" a maselor? Cu toate că un conformism generalizat sugera impresia succesului total, trebuie să se recunoască, la mulţi italieni şi în special la cei care au cunoscut era premussoliniană, existenţa unui anumit scepticism care

[7] Astfel numiţi după porecla unui copil care, după tradiţie, ar fi dat semnalul revoltei patriotice a genovezilor împotriva austriecilor, în 1746.

tempera profund convingerile. Nu este mai puţin adevărat că amprenta a fost puternică asupra tinerelor generaţii, rupte de orice contact cultural cu exteriorul şi supuse îndoctrinării obsesive a retoricii naţionaliste. În 1925, a fost fondat *Institutul fascist de Cultură*, care avea numeroase filiale şi care publica revista *Educazione fascista* numită apoi, din 1934, *Civiltà fascista*. În pofida intenţiilor şi iluziilor lui Gentile, conţinutul îndoctrinării fasciste a rămas de calitate submediocră. Dictatura dispunea de număr, dar nu şi de calitate. În 1926, a fost creată *Accademia d'Italia*, inspirată de omonima sa franceză, dar ea n-a funcţionat decât din 1929. Ea a fost în mai mică măsură un for de gândire şi mai mult un instrument de prestigiu despre care s-a crezut că va favoriza ralierea savanţilor şi intelectualilor la regim. Însă, dacă se face excepţie de zelul lui Guglielmo Marconi, aderările au fost pur formale şi Academia s-a limitat la o viaţă discretă, care nu a putut umbri gloria ilustrelor sale precursoare, ca de exemplu *Accademia dei Lincei*. Fascismul a cunoscut soarta tuturor dictaturilor: în afara lui, sau împotriva lui, s-a afirmat elita intelectuală a naţiunii.

În anii 1930–1935, atunci când era atins apogeul de către *Duce*, Antonio Gramsci regândea problemele istoriei italiene în închisoare şi în afara sistemului se năştea celebritatea lui Enrico Fermi şi a romancierilor Alberto Moravia, Carlo Levi şi Cesare Pavese. Talentele care înfloresc după Eliberare dovedesc vigoarea „culturii noi care se naşte în conflict cu vidul academic" (Franco Venturi). Deja, în timpul concursurilor anuale pentru tineri, în perioada fascistă, aşa-numitele *Littoriali*, ideile se schimbă şi se produc revizuiri în mintea tinerilor fascişti, după cum o dovedeşte drumul străbătut de un Ruggero Zangrandi, prezentat în cartea lui *Lunga călătorie străbătând fascismul*.

Astfel se dezvoltă, în anumite medii, o mentalitate antifascistă care se întâlneşte cu acţiunea duşmanilor declaraţi ai lui Mussolini.

II. Antifascismul. Proscrişi şi conspiratori

Exilul este o figură clasică a vieţii naţionale italiene, încă de la începutul mişcării *Risorgimento* şi fascismul va avea şi el numeroşi *fuorusciti*. Este foarte dificil, din cauza condiţiilor înseşi în care s-a desfăşurat, să se reconstituie fazele luptei împotriva regimului, în afară şi în interior, şi să i se măsoare eficienţa. Trebuie totuşi să spunem că deşi această opoziţie a fost unul dintre momentele cele mai înalte ale conştiinţei civice şi morale din Italia şi deşi ea a contribuit la formarea cadrelor pentru Rezistenţă şi pentru Eliberare, ea nu ar fi fost capabilă, singură, să răstoarne fascismul. Regimul mussolinian s-a prăbuşit sub loviturile puterilor aliate, erodat din interior de nemulţumirea populară, inspirată mai mult de falimentul economic şi militar al sistemului, decât de mobiluri cu adevărat politice.

Antifascismul cuprindea tot evantaiul tendinţelor politice ale „grupului aventin", fiecare acţionând cu mijloacele şi metodele proprii. Liberalii din vechea generaţie, neobişnuiţi cu tactica conspirativă, au rămas în Italia şi au făcut, în Senat până în 1929, apoi în cercurile cultivate, o opoziţie care a rămas pe teren juridic şi intelectual. Principalii ei reprezentanţi au fost Luigi Albertini, Francesco Ruffini şi, în special, Benedetto Croce, prin revista lui *Critica*. Li se poate alătura *Alianţa naţională*, organizată clandestin, în 1930, de conservatorii liberali.

Însă focarul cel mai activ este cel din emigraţie. Ea s-a îndreptat, în special, spre Paris, unde guvernele Republicii

a III-a le acordau exilaţilor drept de azil. Alţii s-au stabilit în cantonul Ticino, la Geneva (Guglielmo Ferrero), la Londra şi în Statele Unite (don Sturzo şi Carlo Sforza). La scurt timp după luarea puterii de către Mussolini, violenţele fasciste au provocat exodul liderilor care erau mai ameninţaţi. Până la sfârşitul lui 1926, când dictatura era bine consolidată, se înmulţesc plecările, care nu-i mai privesc numai pe şefii politici, ci şi pe militanţii a căror viaţă devenea imposibilă. De asemenea, mulţi muncitori sezonieri nu se mai întorc în Italia. Adevărate reţele sunt organizate pentru trecerea frontierei. Piero Gobetti, fondatorul mişcării *Revoluţia liberală,* a murit la 16 februarie 1926, la Paris, la scurt timp după ce a ajuns acolo. În decembrie acelaşi an, după peripeţii incredibile, Feruccio Parri şi Carlo Rosselli l-au salvat pe bătrânul lider socialist Filippo Turati, chiar în momentul când poliţia se pregătea să-l aresteze, şi au reuşit să-l ducă în siguranţă în Corsica. Spre deosebire de *fuorusciti* şi conspiratorii din *Risorgimento*, antifasciştii nu au reuşit niciodată să atace direct statul mussolinian şi nici să provoace revolte militare în interior. Acţiunea lor s-a limitat la denunţarea dictaturii în faţa opiniei publice mondiale, la difuzarea ziarelor şi manifestelor în Italia şi la organizarea unor atentate. Analizele critice şi polemicile împotriva apologeţilor regimului, pe care le-au făcut unii emigranţi (Sforza, don Sturzo, Rosselli, Salvemini, A.Tasca) au pus primele baze pentru o istorie ştiinţifică a fascismului. Proscrişii, confruntaţi cu greutăţile materiale ale existenţei şi de multe ori divizaţi de deosebirile psihologice şi doctrinare, care au devenit şi mai ascuţite în exil, erau ţinta supravegherii vigilente din partea fasciştilor. Mediile lor erau pline de spioni şi de agenţi provocatori, ca, de exemplu, doi nepoţi ai lui Garibaldi. Era mare diversitatea de opinii. Se puteau întâlni republicani, precum contele

Sforza, radicali ca Nitti, democrat-creştini şi socialişti de toate nuanţele, cei mai mulţi fiind cei din jurul lui Pietro Nenni şi a lui Giuseppe Saragat. Unul din grupurile cele mai originale era cel al liberalilor din tânăra generaţie (Riccardo Bauer, Parri), inspiraţi de Piero Gobetti, creatorul mişcării *Revoluţia liberală*, în 1922, care doreau să „socializeze liberalismul şi să-l revigoreze prin forţele şi ideile venite de la bază" (D.Mack Smith). Izolaţi în cadrul opoziţiei, dar în relaţii strânse cu Rusia, erau comuniştii. Teoreticianul lor cel mai original, Antonio Gramsci, condamnat la douăzeci de ani de închisoare, în mai 1928, va muri în 1937, la scurt timp după eliberarea din detenţie. Alţi şefi ai mişcării erau Palmiro Togliatti (1893–1964), emigrat din Rusia, sub numele de Ercole Ercoli, apoi Umberto Terracini, sau Ignazio Silone care va rupe mai târziu relaţiile cu Moscova. În aprilie 1927, a fost schiţată o „Concentrare antifascistă", care edita săptămânalul *Libertà*, condus de socialistul reformist Claudio Treves. Ea a încercat să lucreze împreună cu nucleele de opozanţi din Italia, dintre care cele mai active erau cele de la Torino şi de la Florenţa, unde prietenii lui Gaetano Salvemini tipăreau revista clandestină *Non mollare* („Să nu cedăm").

Acţiunea a fost stimulată de evadarea din insulele Lipari a lui Emilio Lussu şi a lui Nello Rosselli, în iulie 1928. Vechile formaţiuni au fuzionat într-o nouă mişcare, *Giustizia e Libertà*, al cărei periodic, purtând acelaşi nume, apare în noiembrie 1929. O legătură permanentă s-a stabilit cu grupurile constituite în toate oraşele din nordul Peninsulei şi la Roma, care erau coordonate de Riccardo Bauer şi de Ernesto Rossi. Pe lângă propaganda orală sau scrisă, antifascismul s-a manifestat şi printr-o serie de acte de forţă, în care este destul de greu să se distingă

partea care a aparţinut unor izolaţi de cea care s-a datorat agenţilor provocatori.

Reprezentanţi ai dictaturii au fost executaţi şi au fost puse bombe în clădirile care erau sedii ale organizaţiilor fasciste, atât în Italia, cât şi în străinătate. La 24 octombrie 1929, Ferdinando de Rosa a tras cu revolverul asupra prinţului moştenitor Umberto, la Bruxelles, iar procesul lui a dat ocazia unei mari manifestaţii antifasciste. Printre acţiunile spectaculoase poate fi citată cea a lui Giovanni Bassanesi, care a plecat pe 11 iulie 1930 la Ticino, cu avionul, şi a aruncat la Milano sute de mii de manifeste; pe 3 octombrie, şi Lauro de Bosis făcea acelaşi lucru, la Roma, dar s-a prăbuşit cu avionul lui în Mediterană. În mai şi iunie 1932, regimul a pronunţat condamnări la moarte, cu scopul de a înspăimânta opinia publică, împotriva celor care au făcut planuri de atentate împotriva *Ducelui*: anarhistul Michele Schirru (a cărui execuţie a fost un „adevărat asasinat legal", după aprecierea lui L.Salvatorelli), Angelo Sbardellotto şi Domenico Bovone.

De la începutul lui 1930, comuniştii au adoptat altă tactică de luptă. Ei şi-au concentrat eforturile asupra Italiei, au pătruns în asociaţiile fasciste, s-au străduit să creeze acolo centre de opoziţie şi să provoace manifestaţii de nemulţumire şi chiar greve.

Pentru a lupta împotriva antifascismului, *Ducele* a reorganizat, la sfârşitul lui 1927, poliţia sa politică. Un om abil şi cinic, Arturo Bocchini, a fost pus în fruntea tuturor serviciilor represive, cunoscute sub numele de OVRA (Organizaţia de vigilenţă şi de represiune a antifascismului). S-a pus în vigoare un întreg arsenal de măsuri punitive. Unele erau administrative şi blânde (atenţionarea, avertismentul); altele erau judiciare: domiciliul forţat (*confino*) în satele pierdute din Italia Centrală şi Meridională şi, pentru

cazurile cele mai grave, în arhipelaguri (Lipari, Ustica, Ponza, Lampedusa), apoi tribunalele obişnuite şi, în sfârşit, tribunalele speciale. În septembrie 1927, după evadarea lui Turati, autorii acţiunii au fost judecaţi la Genova, de magistratura ordinară, încă nesubordonată complet. Rezultatul a fost condamnarea simbolică, spre marea nemulţumire a lui Mussolini. Cauzele privind antifascismul au fost atunci deferite Tribunalului Special, care a funcţionat din 1927 până în 1943, şi care i-a lovit, în special, pe comunişti, ca, de exemplu, în cursul procesului „monstru" intentat în mai 1928, membrilor Comitetului Central al partidului.

Poate fi asimilată cu lupta împotriva antifascismului şi italienizarea sistematică a elementelor alogene şi a minorităţilor lingvistice. Uitând parcă în ce fel revendicările cu caracter naţional au stat la baza iredentismului, fasciştii refuzau să le acorde autonomie culturală populaţiilor neitaliene, înglobate în frontierele statului. Din 1922, cei 200 000 de locuitori de origine germană din regiunea Alto-Adige, anexată în 1919, au fost supuşi, sub conducerea lui Ettore Tolomei, la o persecuţie care a anulat orice posibilitate de coexistenţă liniştită a celor două comunităţi. Aceeaşi a fost situaţia cu cei 500 000 de slavi din provinciile Gorizia, Pola, Trieste, Zara şi Fiume, care formau regiunea Veneţia Iuliană şi, din 1938, aceeaşi politică a început să se aplice comunităţilor francofone din Val d'Aosta, care au fost totuşi, dintotdeauna, loiale Casei de Savoia.

III. Politica externă (1925–1936)

Dictatura naţionalistă şi belicoasă, fascismul, imitat în multe ţări, urmărea să iasă din frontierele sale. Evoluţia relaţiilor sale externe, care a ajuns să domine şi să

condiţioneze întreaga viaţă italiană, a fost prima cauză a deteriorării regimului şi apoi a prăbuşirii sale. Şi aici, politica lui Mussolini era departe de a dispune de o doctrină coerentă şi a fost mai mult o permanentă adaptare la circumstanţele momentului. Contradicţia sa profundă rezidă în faptul că *Ducele* pretindea că se plasează în postura de campion al ordinii stabilite şi al stabilităţii europene, împotriva bolşevismului, încercând să convingă de aceasta puterile occidentale, dar, în acelaşi timp, ridica problema schimbării situaţiei stabilite prin tratatele de pace, afişând un revizionism care i-ar fi permis Italiei să-şi satisfacă revendicările coloniale şi să-şi impună hegemonia în Marea Mediterană şi în Balcani. Mussolini şi-a asumat conducerea Afacerilor Externe din 1925 şi până în iunie 1936 — cu excepţia perioadei 1929–1932, când portofoliul a fost deţinut de Dino Grandi — şi el a fost adevăratul responsabil de acţiunea externă, din 1926. Într-adevăr, este foarte clar că acest sector a fost domeniul lui rezervat, unde decizia nu depindea, în cele din urmă, decât de el. Colaboratorii lui nu s-au opus niciodată cu hotărâre deciziilor sale, cu excepţia unor critici pe care le-au adus *Ducelui* în jurnalele lor personale sau în memorii. De la luarea puterii şi până la războiul din Etiopia, politica externă a fascismului a trecut, schematic, prin patru mari etape.

1. Colaborarea internaţională (1922–1926). După „marşul asupra Romei", Mussolini a dorit să apară pe plan extern, după cum proceda şi în politica internă, ca un moderat care aduce liniştea. Lipsit de experienţă, el i-a dat mână liberă secretarului general al ministerului, Salvatore Contarini, diplomat de carieră, activ şi experimentat. Contarini era naţionalist, dar nu înţelegea să subordoneze politica faţă de ideologia fascistă şi a continuat orientarea

contelui Sforza, care urmărea ca Italia să joace un rol de arbitru între naţiunile abia ieşite din conflict, colaborând în acest sens cu Franţa şi cu Marea Britanie. Astfel, Italia a ajuns la o conciliere cu Iugoslavia, marcată prin acordul cu privire la Fiume (27 ianuarie 1924) şi prin semnarea unui tratat comercial. În acelaşi timp, ea a recunoscut Rusia sovietică (7 februarie 1924), întreţinea relaţii cordiale cu Germania şi Cehoslovacia şi a încheiat cu Anglia un acord asupra zonelor respective de influenţă în Somalia şi în Etiopia. Membră a Societăţii Naţiunilor, Italia se asociază la pactul Herriot–Mac Donald, referitor la securitatea colectivă şi la pactul de la Locarno (16 octombrie 1925), prin care Franţa, Germania şi Belgia se angaju să-şi respecte reciproc frontierele, cu garanţiile Londrei şi Romei. Abilitatea lui Contarini a dus la depăşirea unor dificultăţi create de iniţiativele explozive ale lui Mussolini care, încurajat de Grandi, începea să se manifeste. Astfel, la 29 august 1923, în urma asasinării membrilor italieni ai misiunii de delimitare a frontierei greco-albaneze, Mussolini a adresat un ultimatum Greciei şi a ordonat ocuparea insulei Corfu. Un acord privind evacuarea insulei a fost negociat, fără alte incidente, între cele două state. Contarini a părăsit postul în ianuarie 1926 şi dictatorul a putut, de atunci, să inaugureze politica sa personală.

2. „Revizionismul". Fascismul a urmărit repunerea în discuţie a clauzelor semnate în cadrul Conferinţei de pace. Mascată sub paravanul bunelor intenţii, ca de exemplu aderarea la pactul Briand-Kellog, care scotea războiul în afara legii (27 august 1928) sau participarea la Conferinţa dezarmării din februarie 1932, această acţiune era uneori în favoarea învingătorilor (ajutorul dat Franţei în problema reparaţiilor), dar, mai ales, în favoarea învinşilor.

La 27 noiembrie 1926, Italia a semnat cu Albania un tratat îndreptat împotriva Iugoslaviei. Relaţiile dintre Roma şi Belgrad s-au înrăutăţit serios şi *Ducele* a făcut mari eforturi pentru a izola diplomatic tânărul stat, printr-o apropiere faţă de Bulgaria şi de România. Totodată, Mussolini susţinea revizionismul maghiar şi a stabilit relaţii de prietenie cu guvernul de dreapta format în Austria de Monseniorul Seipel. Dino Grandi, care a susţinut această atitudine, şi-a moderat apoi politica şi a încercat să readucă Italia în postura de arbitru, în sânul Societăţii Naţiunilor. Însă Mussolini, care avea prestigiul întărit prin acordurile de la Laterano, l-a concediat la 20 iulie 1932. „Ideea că o ţară putea să fie puternică, fără să-şi folosească forţa militară, nu putea fi înţeleasă de el" (L.Valiani).

3. Apropierea de democraţii şi politica de la Stresa. În evoluţia externă a fascismului, relaţiile cu Germania au reprezentat problema fundamentală de acum înainte. Până atunci, Mussolini apărea ca modelul necontestat pentru dictatori. Tendinţele fasciste născute în aproape toate ţările Europei şi regimurile autoritare care au început să se instaureze în Spania, Portugalia, Polonia, Ungaria, România, Grecia şi Turcia, se revendicau, mai mult sau mai puţin deschis, de la el. Adolf Hitler îl admira pe *Duce* de la „marşul asupra Romei" şi declara că dacă fascismul n-ar fi învins „arborele, încă slab atunci al naţional-socialismului" n-ar fi putut să prindă rădăcini în Germania. Italia a ajutat nazismul care se năştea, al cărui şef va arăta mereu un mare respect pentru Mussolini. Însă după ce Hitler a luat puterea, pe care şi-a întărit-o după alegerile din 5 martie 1933, s-a observat destul de repede că noua dictatură, mai apropiată de modelul totalitar, mai puternică şi mai brutală decât fascismul, va fi pentru Italia nu un

„sclipitor substitut", ci un rival. Era dificil de acum înainte să se concilieze solidaritatea ideologică între cele două mişcări, cu revizionismul german care, în Austria şi în Europa dunăreană contracara, în mod deschis, planurile lui Mussolini. *Ducele* a încercat atunci să stăvilească expansiunea germană opunându-i contraponderea democraţiilor. Exploatând dorinţa de apropiere manifestată de Franţa, din 1932, el a luat iniţiativa *Pactului celor Patru,* semnat pentru zece ani, la 7 iunie 1933, cu Parisul şi Londra, prin care se încerca includerea Berlinului într-un plan de reglementare a problemelor europene. Tratatul prevedea revizuirea paşnică a tratatelor de pace, în cadrul Societăţii Naţiunilor şi egalitatea de drepturi pentru Germania. Hitler era preocupat de anexarea rapidă a Austriei, unde cancelarul Dollfuss lupta, din 1932, împotriva celor două ramuri ale opoziţiei, cea social-democrată şi cea naţional-socialistă. Era o ameninţare directă pentru Italia care, după întrevederea Mussolini–Dollfuss de la Riccione, în august 1933, s-a apropiat de Viena. La 14 octombrie, Germania a părăsit Conferinţa dezarmării şi s-a retras din Societatea Naţiunilor. În faţa pericolului hitlerist, Louis Barthou, a dat, în Franţa, asigurări de sprijin Micii Înţelegeri dunărene. După eşecul întrevederii Mussolini–Hitler de la Veneţia (14–15 iunie 1934), Tripla Înţelegere occidentală constituită între Paris, Londra şi Roma a fost repede pusă la încercare. Hitler, care-şi consolidase puterea prin sângeroasa epurare din 30 iunie, a ordonat executarea unui puci nazist la Viena, pe 25 iulie, în timpul căruia Dollfuss a fost asasinat. Reacţia italiană a fost imediată şi Mussolini, care afirma că va apăra integritatea Austriei, a concentrat trupe la frontieră. Pierre Laval, urmaşul lui Barthou la conducerea guvernului, întăreşte apropierea franco-italiană. La 7 ianuarie 1935, el semnează,

la Roma, o serie de acorduri prin care se reafirmă unitatea de vederi a celor două ţări cu privire la independenţa Austriei şi la *statu-quo*-ul danubian. Pentru a lichida contenciosul legat de promisiunile coloniale făcute Italiei în 1915, prin pactul de la Londra, care nu au fost respectate, Franţa îi oferea partenerei sale câteva concesiuni reduse (cedarea unor regiuni deşertice la frontierele cu Libia şi Eritrea, insuliţa Dumeira din strâmtoarea Bāb el-Mandeb; apoi intrarea Italiei în Societatea căilor ferate din Djibouti) şi recunoaşterea statutului juridic special pentru italienii domiciliaţi în Tunisia. O declaraţie secretă a lui Laval formula „lipsa de interes" pentru Franţa în problema etiopiană şi îi da lui Mussolini „mână liberă" în această parte a Africii. Anglia s-a asociat acestei apropieri, favorizată de denunţarea clauzelor militare ale tratatului de la Versailles, de către Germania. Laval a avut iniţiativa întâlnirii de la Stresa, din 11–14 aprilie (Mussolini, Laval, P.-E. Flandin, Mac Donald, J.Simon), care a confirmat ostilitatea celor trei state faţă de orice schimbare nenegociată a *statu-quo*-ului european. S-a putut vorbi, cu această ocazie, de un „Locarno oriental" În zilele de 16–17 aprilie, la Societatea Naţiunilor, Laval a susţinut condamnarea violării tratatului de la Versailles de către Hitler, măsură votată în unanimitate. *Frontul de la Stresa* părea să inaugureze o colaborare nouă între vechii aliaţi din 1915–1918 şi o perioadă de destindere s-a instalat, marcată, printre altele, prin reglementarea problemei provinciei Saar, printr-un referendum. Totuşi, alianţa rămânea fragilă. O primă spărtură a apărut la 18 iunie prin acordul naval dintre Anglia şi Germania, care acorda acesteia din urmă dreptul de a avea 35% din tonajul navelor de luptă britanice şi posibilitatea de a avea paritate la submarine. În timp ce Franţa protesta împotriva acestui „conciliatorism" faţă de nazism,

problema etiopiană a dus la ruperea definitivă a efemerei apropieri de statele democratice şi a aruncat Italia într-o dependenţă tot mai evidentă, pe măsură ce timpul trecea, faţă de hitlerism.

4. Războiul din Etiopia şi sancţiunile

a) Originile conflictului. Politica colonială italiană iniţiată de Crispi a avut rezultate deosebit de modeste. Sosită târziu în competiţie, Italia a obţinut fie teritorii suprapopulate, ca Dodecanezul, fie zone aride şi greu de pacificat. Efortul principal a fost concentrat asupra Libiei, unde guvernator era Italo Balbo. El promovase o grandioasă politică de lucrări publice şi implantarea unor familii de ţărani venite din metropolă. Dar, în ciuda investiţiilor considerabile (cheltuielile coloniale au crescut de la 107 milioane de lire în 1921, la 530 în 1930), bilanţul a rămas negativ. După expresia lui Mussolini, Italia „colecţionase deşerturi". Din 1932, *Ducele* s-a orientat către reluarea expansiunii. El era convins de vechea idee că puterea naţiunilor depindea de imperiul lor colonial şi aceasta într-un moment nepotrivit, când cele mai bune teritorii erau deja ocupate şi când dominaţia europeană asupra popoarelor de culoare începea să fie pusă sub semnul întrebării. Italia ar fi putut să-şi întărească potenţialul economic prin intensificarea schimburilor, dar Mussolini era dornic de succese militare. Această atitudine avea multiple explicaţii: orientarea tot mai războinică a regimului; mistica naţionalistă care dezvolta tema romanităţii civilizatoare; de asemenea, dorinţa de a deturna atenţia opiniei publice de la marasmul economic datorat crizei mondiale (în decembrie 1934, lira căzuse în raport cu lira sterlină de la faimoasa *quota novanta*, la 58,07). Mediile de afaceri erau, totuşi, contrare unei aventuri coloniale şi diplomaţii, ca de exemplu noul

subsecretar de la Afacerile Externe, Fulvio Suvich, ar fi preferat continuarea politicii de securitate colectivă şi sprijinirea Austriei. Însă, şi în această privinţă, *Ducele* şi-a impus punctul de vedere. La 7 ianuarie 1935, ministrul de Finanţe Jung a fost înlocuit de contele Paolo Thaon di Revel şi Italia, renunţând la sistemul acordurilor comerciale şi monetare multilaterale se angaja pe calea controlului schimburilor, a contingentării importurilor şi a cumpărării prioritare a materiilor prime strategice.

b) Războiul italo-etiopian. Încrezător în bunăvoinţa engleză şi în cecul în alb obţinut de la Laval, Mussolini a angajat lupta împotriva Etiopiei a cărei integritate era, totuşi, garantată de Paris şi de Londra. Până atunci, relaţiile dintre Italia şi Etiopia au fost bune. Roma semnase cu negusul un tratat de prietenie în 1928 şi patronase, în 1923, intrarea lui în Societatea Naţiunilor. Italia şi-a intensificat penetraţia economică în Etiopia, sub paravanul colaborării paşnice. Dar Haile Selassie, conştient de scopurile reale ale acestei infiltrări, se străduia să stăvilească acţiunea. De la sfârşitul lui 1934, Mussolini a trecut la provocări şi a produs o serie de incidente de frontieră, în Eritrea, făcând apoi să eşueze tentativele de arbitraj, la 2 octombrie 1935, ca în ziua următoare să înceapă ofensiva italiană. Pe 7, Comitetul special al Societăţii Naţiunilor i-a raportat Consiliului această violare a pactului şi, prin 50 de voturi din 54, a fost condamnată agresiunea. O comisie a primit sarcina de a pregăti un plan de sancţiuni economice, care a fost aprobat de 18 state şi a intrat în vigoare la 18 octombrie. Aceste măsuri se refereau la oprirea importurilor din Italia, interzicerea vânzării sau tranzitului de material de război şi refuzarea oricărui credit financiar. Aplicarea completă şi strictă a sancţiunilor l-ar fi obligat pe Mussolini să cedeze. Din păcate, multe state, printre care

Statele Unite, Germania, Japonia, Austria, Ungaria au refuzat să ia parte, anulând practic efectul blocusului. La rândul lor, societăţile petroliere din toate ţările s-au oferit să aprovizioneze Italia. La fel s-au petrecut lucrurile şi pe plan diplomatic. Laval, de acord cu guvernul conservator din Marea Britanie, îl menaja pe Mussolini şi căuta o cale de înţelegere. El a propus, în decembrie, împreună cu sir Samuel Hoare, cedarea celei mai mari părţi din Etiopia în schimbul menţinerii suveranităţii negusului. Eşecul acestui plan şi lipsa de unitate dintre puteri i-au întărit lui Mussolini intransigenţa.

Operaţiunile militare s-au desfăşurat printr-un dublu atac pornit din nord, sub conducerea generalului de Bono, fost *quadrumvir* şi din sud, din Somalia, sub conducerea lui Rodolfo Graziani. Însă după ce au fost ocupate Adua şi Aksum, ofensiva a devenit dificilă şi s-a oprit. La 16 noiembrie, de Bono a fost înlocuit cu Pietro Badoglio, care a folosit mijloace considerabile, cu efective care au atins 500 000 de oameni. Partizanul unei ofensive rapide, prin atacuri violente, Badoglio va înfrânge rezistenţa etiopiană în şase luni, folosind masiv bombamentele aeriene şi gazele asfixiante. La jumătatea lui ianuarie 1936, Sudul era ocupat şi, din februarie până în aprilie, printr-o serie de bătălii, Haile Selassie şi comandanţii săi erau respinşi. De la 14 aprilie la 8 mai, Graziani a ocupat provinciile Ogaden şi Harrar. Încercuit din toate părţile, negusul şi-a abandonat capitala şi s-a refugiat la Londra. La 5 mai, italienii au intrat în Adis-Abeba şi, pe 9 mai, Victor-Emmanuel al III-lea a fost proclamat împărat al Etiopiei anexate. Sancţiunile au provocat în Italia o întărire a naţionalismului şi a patriotismului, care s-a tradus prin succesul campaniei de donare a verighetelor, pentru a procura aur naţiunii. S-a putut asista la spectaculoasa raliere a unor antifascişti şi

popularitatea *Ducelui* a atins atunci apogeul. La 15 mai, Societatea Naţiunilor a acceptat faptul împlinit şi a ridicat sancţiunile.

c) Consecinţele războiului. Problema etiopiană a reprezentat cotitura fundamentală a fascismului. Succesele obţinute de Mussolini l-au întărit în convingerea sa că este infailibil şi a crezut, de acum înainte, că putea întreprinde orice, folosind forţa. Refuzând normalizarea situaţiei, prin reluarea politicii de la Stresa, *Ducele* considera marea răbdare de care au dat dovadă Parisul şi Londra drept dovezi ale slăbiciunii iremediabile a democraţiilor şi a emanaţiei lor care era Societatea Naţiunilor. Alegerea aceasta, făcută în 1936, a condus la colaborarea cu Germania şi apoi la înfeudarea faţă de ea şi la intoxicarea graduală a mentalităţii prin militarism.

Pe plan colonial, cucerirea Etiopiei nu a adus rezultatele scontate. În 1937, Mussolini a creat un Minister al Africii Orientale, a cărui conducere a luat-o chiar el. Mulţi etiopieni au refuzat să se ralieze puterii ocupante şi a fost nevoie să se organizeze împotriva „rebelilor" o dură represiune. În ciuda corupţiei şi dezordinii administrative fasciste, geniul constructiv al italienilor a realizat o operă remarcabilă în domeniul sanitar şi în cel rutier. Însă imensele cheltuieli (peste 2 000 de miliarde de lire între 1936 şi 1945) nu au putut aduce foloase într-un timp atât de scurt. În 1939, Italia cheltuia cu coloniile sale de zece ori mai mult decât câştiga şi nu făcea cu ele decât 2% din comerţul său total. În acelaşi timp, colonia italiană din New York, singură, era de zece ori mai numeroasă decât toată populaţia italiană din Imperiul colonial.

Capitolul IV

DECLINUL ŞI PRĂBUŞIREA FASCISMULUI (1937–1945)

I. Marşul spre război (1936–1940)

Prin colaborarea italo–germană şi abandonarea politicii internaţionale clasice, pentru aventuri şi lovituri de forţă, fascismul a căpătat o nouă înfăţişare, prin întărirea aspectului său dictatorial şi subordonarea economiei faţă de scopurile de război. În timpul acestei evoluţii, Mussolini a pierdut treptat iniţiativa în favoarea lui Hitler.

1. „Germanizarea" politicii externe. Remilitarizarea Renaniei, care a început la 9 martie 1935 şi faţă de care Franţa şi Anglia nu s-au opus decât prin proteste ineficiente, l-a convins pe *Duce* să răstoarne alianţele. Căderea lui Laval, la 22 ianuarie 1936 şi, în special, formarea guvernului Frontului Popular, după alegerile din mai, au accentuat îndepărtarea de Franţa care s-a orientat spre o atitudine antifascistă. Ajutorul primit de la Hitler în timpul războiului din Etiopia a atenuat nemulţumirea produsă de ameninţarea Austriei, care de atunci a fost sacrificată ambiţiilor germane, printr-un gest de inconsecvenţă tipic politicii mussoliniene. Italia s-a implicat în încheierea acordului din 11 iulie 1936, prin care, deşi se recunoştea independenţa ţării, de fapt se deschidea calea acţiunii lui Hitler, pentru că el primea un drept de control asupra politicii interne şi externe a Austriei. Cel care a executat această nouă politică a fost ministrul Afacerilor Externe,

contele Galeazzo Ciano (1903–1944), care şi-a preluat atribuţiile la 9 iunie 1936. Ginere al *Ducelui* şi fiu al unui fascist care a participat la începuturile mişcării, Ciano, care şi-a păstrat portofoliul până în 1943, era atunci considerat succesorul dictatorului, fiind aureolat cu prestigiul îndrăzneţelor sale acţiuni ca aviator în Etiopia, intens speculate de propagandă. Inteligent şi ambiţios, dar lipsit de experienţă, pompos, strălucitor şi orgolios, noul ministru, o creatură a regimului, a jucat cartea germană. Războiul civil spaniol, care izbucneşte în iulie 1936, le oferă celor doi dictatori „un nou motiv de convergenţă a intereselor şi un nou impuls spre colaborare" (E. Anchieri). Solidaritatea ideologică şi ambiţiile mediteraneene îl determină pe Mussolini să intervină, încurajat de Hitler, care era bucuros să îndepărteze Italia de Brenner. *Ducele* a trimis în sprijinul lui Franco voluntari ai „cămăşilor negre", apoi unităţi militare, care au ajuns la un total de 70 000 de oameni. El nu a avut avantaje clare din acest lung conflict, care a continuat până în martie 1939, fără să fie un câmp de încercare pentru o armată ale cărei deficienţe au rămas neobservate. Cu toate că ajutorul german a fost mai discret, Hitler a fost cel care a obţinut în Spania un prestigiu mai mare şi o preponderenţă economică evidentă. Ciano a devenit agentul activ al strângerii legăturilor cu nazismul. La 25 octombrie 1936, după un sejur în Germania, el a semnat o serie de acorduri prin care se stabilea o politică germano–italiană comună, cărora Mussolini le-a dat, puţin mai târziu, numele de Axa Roma–Berlin. La 24 septembrie 1937, Mussolini a avut o întrevedere cu Hitler la Berchtesgaden. Măgulit cu abilitate de *Führer*, salutat drept „primul om de stat din lume, cu care nimeni nu se poate compara, nici măcar pe departe", impresionat de desfăşurarea puterii germane, *Ducele*, care până atunci

îşi păstrase autonomia de mişcare, face primul angajament, dintr-o lungă serie de subordonări faţă de partenerul său. La 6 noiembrie, Italia aderă alături de Berlin şi de Tokio la declaraţia de intenţii ideologice care este *Pactul anti-Komintern*, iar la 7 decembrie, părăseşte zgomotos Societatea Naţiunilor. Când Hitler a hotărât anexarea Austriei, după ce-şi asigurase astfel spatele, el nu l-a informat pe Mussolini decât pe 11 martie 1938, atunci când *Anschluss*-ul era deja în curs de desfăşurare. Pentru Italia însemna prăbuşirea întregii politici dunărene pe care o urmase după 1915. În ciuda tulburării produse în opinia publică italiană şi nemulţumirii regelui în faţa acestui eşec suferit de fascism, prea puţin compensat prin condescendenta asigurare asupra inviolabilităţii frontierei de la Brenner, asupra căreia apăsa acum întreaga putere germană, *Ducelui* nu-i mai rămânea altă soluţie decât să se încline în faţa faptului împlinit, după ce încercase o contralovitură, ultima sa veleitate de rezistenţă, prin semnarea *Pactului de Paşte*, la 16 aprilie, cu Anglia. Însă această apropiere de Londra a fost efemeră. De la sfârşitul lui mai, Ciano l-a asigurat pe Hitler de lipsa de interes a Italiei în criza cehă care se profila la orizont şi care a izbucnit în septembrie 1938. După eşecul intervenţiei britanice, care urmărea realizarea unui compromis în problema sudeţilor, minoritate germană revendicată de Berlin (întrevederile Hitler–Chamberlain de la Godesberg şi Berchtesgaden din 15 şi 22 septembrie), Mussolini, care nu dorea declanşarea unui conflict, a fost solicitat ca mediator de Londra şi de Paris. *Ducele* a obţinut o amânare a intervenţiei hitleriste cu 24 de ore şi, pe 29–30 septembrie, conferinţa de la München a consemnat retragerea democraţiilor şi sacrificarea Cehoslovaciei. După München, Mussolini ar fi putut să se îndepărteze de politica germană,

să exploateze rolul său de arbitru între Hitler şi puterile occidentale, şi să negocieze de pe poziţii de forţă, pentru a compensa eşecul *Anschluss*-ului. Dar, după o scurtă perioadă de ezitare, el s-a hotărât pentru alianţa militară cu Germania şi cu Japonia, pe care i-a oferit-o pe 28 octombrie 1938 von Ribbentrop.

Italia a profitat de *Anschluss* pentru a încheia cu *Reich*-ul, la 22 mai, un acord asupra problemei provinciei Alto-Adige. Modalităţile de reglementare au fost fixate prin convenţia din 23 iunie. Devenise evident că eforturile de deznaţionalizare a minorităţii germanofone, supusă la vexaţii fasciste, eşuase în totalitate. Locuitorii au primit dreptul să opteze pentru una sau alta dintre ţări. Dintr-un total de 247 000 de tirolezi, 213 000 (86%) au ales să devină germani şi 34 000 să rămână italieni. Între 1939 şi 1943, aproape 70 000 de locuitori au părăsit Tirolul de Sud şi s-au instalat dincolo de Brenner. Acest transfer de populaţie a fost celebrat ca desăvârşire a unificării şi sfârşit al oricărui litigiu teritorial pe frontiera austriacă.

La 29 mai 1939, în ciuda noului resentiment provocat de lichidarea Cehiei, devenită protectorat nazist (15 martie), Mussolini a semnat în grabă *Pactul de Oţel*, elaborat de Ciano şi de von Ribbentrop. Acest document punea baza unei alianţe defensive şi ofensive, prevăzând intrarea automată în război a partenerului în caz că cealaltă parte era în conflict cu o terţă putere. De fapt, prin el Italia era legată de Hitler, care-şi fixase deja ca etapă următoare a cuceririlor sale atacarea Poloniei. Mussolini şi-a dat seama de pericol şi, pe 30 mai, i-a trimis *Führer*-ului un memorandum în care declara că Italia nu va fi gata, din punct de vedere militar, înainte de trei ani. *Ducele* spera, într-adevăr, să câştige timp şi să aştepte închiderea Expoziţiei internaţionale, care era prevăzută pentru 1942

la Roma. Însă natura acestei „păci preliminare" rămânea ambiguă. Italienii o considerau generală; pentru Hitler ea se referea numai la Franţa şi la Anglia, ceea ce plasa Roma în faţa unui nou fapt împlinit, în legătură cu Polonia. Italia a căutat o compensaţie faţă de ocupaţia germană din Cehoslovacia. Pentru a-şi afirma puterea în Mediterană şi a-şi asigura o poziţie avansată în vederea atacării Greciei, Mussolini i-a adresat un ultimatum regelui Zogu, la 7 aprilie 1939. În Vinerea Sfântă, italienii au debarcat în această mică ţară, care era deja satelit politic şi economic al Romei. Pe 12, a fost convocată o adunare a notabilităţilor care i-a oferit coroana lui Victor-Emmanuel al III-lea şi pe 16 a fost proclamată uniunea personală italo–albaneză. Această agresiune a provocat o condamnare generală şi a compromis şi mai mult fascismul în faţa opiniei publice internaţionale. La 11 august 1939, a avut loc la Salzburg întâlnirea dintre Ciano şi Ribbentrop, ministrul italian fiind atunci convins nu numai că acţiunea împotriva Varşoviei este iminentă, ci şi că ţara sa îi este aservită lui Hitler. După *Anschluss* şi în special după „lovitura de la Praga", realitatea politică i-a deschis ochii ginerelui *Ducelui* asupra pericolelor implicate de un război cu democraţiile, cu toate că Mussolini ignora situaţia lor reală şi le subestima potenţialul. *Jurnalul* lui Ciano descrie de acum înainte etapele unei germanofobii care creşte continuu. Sprijinit atunci de ambasadorul de la Berlin, Bernardo Attolico, el încearcă să se îndepărteze de aliatul din Nord, acţiune motivată şi se semnarea pactului germano–sovietic, la 23 august 1939. Însă cel care a impus menţinerea alianţei a fost Mussolini. Cu toate acestea, atunci când criza poloneză provoacă Al Doilea Război Mondial, la 3 septembrie 1939, Italia se declară „nebeligerantă". Situaţia aceasta amintea de cea din 1914 şi, din

nou, Italia ar fi putut să negocieze, profitând de rămânerea ei în afara conflictului. După „războiul-fulger" împotriva Poloniei luptele au încetat, în iarna 1939–1940. Cu toate că atât regele, cât şi Ciano erau împotriva intrării în război şi deşi Pius al XII-lea spera că Italia va rămâne în continuare neutră, Mussolini suferea din cauza poziţiei sale de subordonare. Treptat, treptat, el cedează cererilor germane, temându-se că va fi umilit printr-o rapidă victorie a lui Hitler. Ofensiva de la 10 mai doboară Franţa repede şi, la 10 iunie, Mussolini anunţă intrarea în război. Încă o dată el a pus interesele şi prestigiul dictaturii înaintea celor ale ţării. Se poate totuşi imagina că, dacă anglo-francezii ar fi obţinut un succes, sau cel puţin ar fi opus o rezistenţă puternică, el ar fi fost împins spre o nouă schimbare a taberei, având în vedere versatilitatea lui obişnuită. Însă victoria germană părea să-i demonstreze infailibilitatea şi, de acum înainte toţi şefii, inclusiv Ciano, se vor supune voinţei „omului care are întotdeauna dreptate" Lui Badoglio, care i-a prezentat lipsa de pregătire militară şi economică a Italiei pentru război şi care vorbea de „sinucidere", Mussolini i-a răspuns cu cinism la 26 mai 1940: „Vă afirm că în septembrie totul va fi încheiat şi că am nevoie de câteva mii de morţi pentru a mă aşeza la masa păcii în calitate de beligerant" În felul acesta, *Ducele* a fost dacă nu singurul, cel puţin principalul vinovat de dezastrul în care a aruncat naţiunea. Dino Grandi va scrie, mai târziu: „Poporul italian a fost trădat de Mussolini în ziua în care Italia a început să se germanizeze. Acest om a fost cel care ne-a plasat la remorca lui Hitler; el a părăsit calea unei colaborări sincere şi loiale cu Germania pentru a ne arunca într-un război care este împotriva onoarei, intereselor şi sentimentelor poporului italian" Cu toate că această opinie era împărtăşită încă din iunie 1940 de

câţiva italieni lucizi, nu rămâne mai puţin adevărat că îndoctrinarea maselor era atât de puternică, încât va fi nevoie să vină momentele cele mai sumbre ale războiului pentru a se schiţa o mişcare de rezistenţă internă.

2. Înăsprirea dictaturii şi „noul stil" fascist. Succesele din anul 1936 şi apoi subordonarea faţă de Germania au determinat, în interior, o schimbare în aspectele şi în metodele fascismului. Conştientă de forţa sa, dictatura abandonează, din ce în ce mai mult, abilitatea şi prudenţa tactică pentru a construi un stil nou. Procesele şi atacurile împotriva presupuşilor duşmani ai regimului au continuat, însă opoziţia internă a fost practic redusă la tăcere. În străinătate, antifasciştii se bucură de simpatia guvernelor liberale, însă oboseala şi lipsa de rezultate răresc rândurile lor, în special după victoria din Etiopia. Nu se va reuşi niciodată unificarea tuturor tendinţelor opoziţiei, separate prin diferenţe ideologice, într-o singură forţă. Sub impulsul dat de comunişti şi de Carlo Rosselli, voluntari italieni au luptat, cu vitejie, alături de republicanii spanioli. Însă OVRA era pe urmele emigranţilor. La 9 iunie 1937, asasinarea fraţilor Carlo şi Nello Rosselli de către elemente fascizante din *Cagoule*, la instigaţia organelor de represiune italiene, a dat o lovitură foarte dură mişcării „Justiţie şi Libertate" Invazia Franţei a provocat fuga sau internarea exilaţilor politici şi a redus, practic la zero, antifascismul organizat şi militant.

Concentrarea puterii şi abrogarea *Statutului* din 5 martie 1848 au fost consacrate prin constituirea *Camerei Fasciilor şi Corporaţiilor*, la 19 ianuarie 1939, care înlocuia Camera Deputaţilor, reflex al pluralismului politic, atunci dispărut. Noul organism era compus din membrii Marelui Consiliu fascist, ai Consiliului naţional al partidului şi ai

Consiliului naţional al Corporaţiilor, acesta din urmă redus de la 825 de locuri, la 500. Din vechea ordine constituţională nu mai supravieţuise decât Senatul, care era şi el în majoritate fascist. Ideea de reprezentare naţională era suprimată pentru că noua Cameră, compusă după bunul plac al puterii, fără reînnoire periodică, nu se mai sprijinea pe alegerea făcută de la bază, ci pe apartenenţa, prin numire, la funcţii deţinute în partid sau în stat. Există motive întemeiate să se creadă că, în planurile lui Mussolini, această reformă era etapa preliminară pentru abolirea monarhiei, pe care ar fi realizat-o în anii următori, dacă n-ar fi fost războiul.

Între 1936 şi 1940, cultul personalităţii *Ducelui* atinge paroxismul. Dictatorul se dedă la manifestaţii de veritabilă „isterie exhibiţionistă" (L.Salvatorelli). Pozează, pentru legendă şi pentru istorie, în uniforma de caporal de Miliţie, cu craniul ras, cu bărbia în faţă, rotind furios ochii şi postându-se în atitudini provocatoare. În spatele acestei faţade, totuşi, omul este singur, de multe ori ezitant şi timorat, resimţind primele atacuri ale bolii de stomac şi de nervi, care îi impun un regim sever, lăudat ca dovadă de austeritate virilă. Din 1932, el are o relaţie cu o tânără din burghezia romană, Claretta Petacci, care devine din 1936 favorita oficială. Lipsită de influenţă politică, ea intervine totuşi pentru a favoriza speculaţiile clanului ei familial şi traficul unei mari părţi din înalţii demnitari ai regimului, care erau destul de corupţi. Pe măsură de germanofilia lui Mussolini provoca rezerve la curte — unde prinţesa moştenitoare Marie José, fiica regelui Albert al Belgiei, primise o educaţie liberală — ca şi în anumite cercuri din armată şi din înalta societate, el simula revenirea la egalitarismul democratic de la începutul carierei sale, vorbind deseori cu mânie şi în spirit polemic despre rege, „această

jumătate de om", despre preoţi şi despre „burghezi". El îşi exprima deschis speranţa că poporul italian va fi supus la probe şi la suferinţe, pentru a se întări şi a „făuri omul fascist". În timp ce regimul izbutise, la începuturile sale, să se bucure de colaborarea unor gânditori autentici, ca de exemplu Gentile, nivelul intelectual şi moral al îndoctrinării, calificată drept „asanare culturală", se va degrada prin exagerare, vulgaritate şi conformism generalizat, în „epoca" lui Achille Starace (1889–1945), vicepreşedinte al partidului în 1921–1923 şi 1926–1931, apoi secretar general, din 1931 până în 1939. Ignorant şi linguşitor de joasă speţă, Starace a contribuit la transformarea fascismului într-o copie, deseori caricaturală, a modelului său hitlerist. La 1 iunie 1937, a fost creat Ministerul Culturii Populare (MINCULPOP) pentru a controla cu stricteţe presa şi a-i furniza dispoziţii şi teme de propagandă. Cu ajutorul unor scribi plătiţi şi a unor universitari aserviţi se exalta, într-un limbaj pretenţios şi emfatic, mitul „romanităţii" şi „doctrina fascistă". Pe de o parte se provoca un „val de galofobie" împotriva Franţei, „acest popor abject", pe de alta se dezvoltă imitarea formelor exterioare ale nazismului. „Salutul roman", cu braţul întins, copie a salutului hitlerist, a fost urmat de „pasul roman", diferit de „pasul de gâscă" prusac. Mussolini, care suferea din cauza menţinerii monarhiei, a fost onorat, în martie 1938, o dată cu suveranul, cu titlul de „prim mareşal al Imperiului". În aceeaşi perioadă, s-a declanşat campania împotriva strângerii mâinii şi împotriva vechii formule de politeţe *lei*, considerată „pretenţioasă şi lipsită de virilitate", semn al unui „popor de lachei" S-a impus, în schimb, *tu*, „expresie a universalităţii romane şi creştine", sau *voi*, „semn de respect şi de ierarhie". Imitaţia cea mai deplorabilă a nazismului s-a manifestat, din ianuarie 1938, prin adoptarea rasismului şi antisemitismului.

Cu sprijinul unor universitari aserviţi a fost redactat un „manifest al apărării rasei", în iulie, prin care se exalta puritatea tipului fizic italian, neschimbat de o mie de ani şi care trebuia să fie apărat de orice pată. El a fost urmat de crearea unui „Consiliu superior pentru Demografie şi Rasă" În august, regimul a început să-i persecute pe evrei. Antisemitismul nu era însă în spiritul tradiţiei italiene, iar minoritatea israelită, înrădăcinată de secole, furnizase mereu excelenţi cetăţeni, combatanţi în luptele din perioada *Risorgimento*, în expediţiile coloniale şi în Marele Război şi chiar numeroşi aderenţi ai fascismului, de la începuturile sale. O serie de decrete a închis ţara pentru evreii străini şi a ordonat expulzarea tuturor celor care se instalaseră după 1 ianuarie 1919. În ciuda protestelor papei Pius al XI-lea, căsătoriile mixte au fost interzise, evreii au fost excluşi din armată, din partid, din administraţie şi din universităţi. Mulţi s-au expatriat. Sigur că antisemitismul nu a avut niciodată ferocitatea cumplită care l-a caracterizat în Germania; el a fost temperat de mentalitatea latină, de mai slaba rigoare în criteriile de discriminare şi de excepţii în favoarea anumitor categorii (mutilaţi; cei ce aveau decoraţii militare; aderenţi, cu vechime, ai fascismului). El a rămas destul de limitat, pentru că a lovit numai 3 522 de familii din peste 15 000. Însă el i-a expus pe evrei oprobiului public şi masacrelor comise în timpul ocupaţiei germane şi astfel a pus o marcă de infamie pe un regim care se lăuda că est herald al culturii şi civilizaţiei.

II. Italia în război

1. Economia de război. De la începutul lui 1937, Italia se orientează spre *autarhie*, urmărind subordonarea

economiei pregătirii de război, concentrarea producţiei sub tutela statului, diminuarea consumului prin restricţii şi dezvoltarea întreprinderilor militare. Condiţiile în care s-a realizat această acţiune au fost nesatisfăcătoare. Peninsula este slab înzestrată de la natură, îi lipsesc resursele de bază şi dezvoltarea ei industrială era încă redusă şi fragilă. Disproporţia în potenţialul economic era enormă între Aliaţi care dispuneau de 59,9% din producţia industrială realizată în lume între 1936 şi 1938 şi Axă (16,9%, din care 10,7 pentru Germania, 3,5 pentru Japonia şi numai 2,7 pentru Italia). La 5 octombrie 1936, lira a fost devalorizată cu 41% ceea ce a stimulat exporturile şi autarhia a dat un impuls economiei. Dar din 1940, blocusul aliat, puţin compensat prin politica de restricţii şi de recuperare a materiilor prime, a avut efecte dezastruoase pentru că 40% din importurile italiene proveneau din zona britanică, faţă de numai 11% din Germania. A fost necesară o raţionalizare riguroasă, în toate domeniile. Principalul inconvenient al autarhiei era că nu ţinea cont de preţuri, astfel că au crescut enorm cheltuielile de război, datoria publică şi deficitul, în ciuda fiscalităţii împovărătoare.

	Venituri	Cheltuieli	Veniturile % faţă de cheltuieli	Datorie publică
1938–1939	27 576	39 853	69,2	145 80
1940–1941	34 234	98 223	34,9	230 53
1943–1944	47 236	236 555	20,0	436 73
1945–1946	160 192	568 720	28,2	1 066 64

(În milioane de lire)

Indicele preţurilor a crescut vertiginos trecând de la baza 100 în 1938, la 273 în 1943; 1 215 în 1944 şi 2 392 în 1945, în timp ce salariile reale erau în 1945 aproxima-

tiv jumătate în raport cu cele din 1938, în zona nordică ocupată de germani şi trei sferturi în restul ţării. Cheltuielile anuale pentru alimentaţie, calculate pentru un locuitor, au scăzut, luând ca bază preţurile din 1938, de la 1 372 lire în 1940, la numai 826 în 1945, iar raţia zilnică a italienilor, în calorii, a fost cea mai scăzută din Europa, inferioară chiar, în 1944, celei din Polonia (1 065 faţă de 1 200). Astfel, clasele populare au fost crâncen lovite şi demoralizarea lor a crescut pentru că cei cu bani cumpărau de pe înfloritoarea piaţă neagră. Războiul a spulberat rezultatele redresării economice care marcase anii buni ai fascismului şi indicii producţiei s-au înrăutăţit, în mod catastrofal, după saltul iniţial:

	Bază 1938 = 100						
	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945
Agricultură	104	98	95	84	75,6	71,1	63,3
Industrie	109	110	103	89	69	42	29

La căderea lui Mussolini, venitul naţional scăzuse la jumătate din nivelul celui din 1939 şi războiul a distrus o treime din avuţia naţională.

2. Operaţiunile militare[8]

a) Pregătirea insuficientă. Mussolini, responsabil, în toate privinţele, de război, îşi făcea mari iluzii cu privire la

[8] Pentru acest punct, vezi: R.Céré, *La seconde guerre mondiale (1939–1945)*, colecţia „Que sais-je?" (nr. 265) (n.a.) În limba română, o lucrare recentă pe această temă este traducerea din aceeaşi colecţie: Henri Michel, *Al Doilea Război Mondial*, Editura Corint, Bucureşti, 2001. (n.tr.)

capacitatea militară a ţării sale. Înşelat de informatorii linguşitori, obsedat de „fixaţia demografică" şi intoxicat de propria retorică naţionalistă, el a ajuns să prezică, în martie 1937, că Italia ar putea să mobilizeze „8 milioane de baionete". În realitate, au fost cel mult 1 600 000 de oameni sub arme. Materialul de război al trupelor era insuficient calitativ şi cantitativ, provenind, în cea mai mare parte, din modelele din Primul Război Mondial. Slabă în domeniul motorizării, insuficient înzestrată cu blindate, armata va suferi foarte repede imense dificultăţi în aprovizionarea cu muniţii şi carburanţi. Aviaţia a fost unul din instrumentele propagandei prin zborurile peste ocean ale lui Italo Balbo, în 1930–1931 şi 1933. Ea dispunea de numeroase prototipuri, dar era lipsită de efective suficiente, cu 982 de aparate în stare de zbor, în 1939, faţă de 3 006 anunţate oficial. Un mare efort de construcţii navale, după acordul italo–englez, modernizase şi întărise flota, dar într-o concepţie învechită, fără portavioane şi nave de debarcare. Serviciul de spionaj era dezinformat, puţin eficient şi, în special, subestimase posibilitatea intervenţiei Statelor Unite. În general, cadrele erau mediocre şi diversele arme, slab coordonate, erau divizate prin ambiţii şi rivalităţi care le reduceau eficienţa. Italia a fost tot timpul considerată de Hitler puţin sigură din punct de vedere militar, tratată ca un auxiliar şi slab aprovizionată cu materii prime şi armament.

b) Iniţiativele greşite (iunie 1940–mai 1943). Până la debarcarea Aliaţilor în Sicilia, în primăvara 1943, participarea italiană la război a fost o suită de operaţiuni prin care *Ducele* a încercat să desfăşoare acţiuni proprii pentru a scăpa, în măsura posibilului, de preponderenţa strategică a germanilor. Scurta campanie împotriva Franţei a scos în evidenţă slaba pregătire militară. La 24 iunie, în

momentul armistiţiului, italienii ocupau localitatea Menton şi câteva văi pe versantul occidental al Alpilor. La 12 septembrie, Mussolini a ordonat atacarea Egiptului, profitând de faptul că Marea Britanie era preocupată de ameninţarea invaziei propriului teritoriu. Graziani avansează, în timp ce Pactul Tripartit încheiat la 27 septembrie cu Germania şi Japonia, prin care se delimitau sferele lor de influenţă în lume, exaltă orgoliul *Ducelui*. La scurt timp după intrarea trupelor germane în România, Italia atacă Grecia, la 28 octombrie. Însă în decembrie, ofensiva libiană este stopată şi, în ianuarie şi februarie, englezii cuceresc oraşul Tobruk şi apoi Benghāzi, făcând 220 000 de prizonieri, în acelaşi timp fiind atacaţi de trupele britanice din Sudan şi Kenya şi cei 300 000 de oameni, conduşi de ducele de Aosta, care se aflau în Etiopia. Anul 1941 a fost, din punct de vedere militar, plin de erori. În loc să-şi concentreze forţele în Mediterana, *Ducele* le-a dispersat intervenind succesiv în Iugoslavia (aprilie), în Rusia (iunie) şi declarând război Statelor Unite (decembrie). Pe toate fronturile, italienii au suferit eşecuri şi au fost supuşi umilinţei de a se vedea înlocuiţi de germani, care au luat iniţiativa operaţiunilor.

— *În Balcani*, „expediţia de pedepsire" împotriva Greciei s-a lovit de o rezistenţă hotărâtă, într-o zonă muntoasă şi în timpul unei ierni aspre. Atacul a slăbit şi apoi a fost oprit (31 octombrie–5 noiembrie).

— *În Iugoslavia*, Italia spera să primească o serie de compensaţii, după întâlnirea dintre Hitler şi Mussolini, de la Berchtesgaden (19–21 ianuarie 1941). Însă, în aprilie, germanii au intervenit şi au ocupat ţara — zonă care era rezervată, totuşi, ambiţiilor lui Mussolini —, iar pe 24 au impus Greciei armistiţiul. Italia a primit o parte din Slovenia, coasta dalmată şi Muntenegru. Acest două ultime teritorii

au fost transformate în regatul autonom al Croaţiei, cu sprijinul lui Ante Pavelić, şeful *ustaşilor* antisârbi. Coroana i-a fost acordată ducelui Aymon de Spoleto, din ramura mai tânără Savoia–Aosta, care şi-a luat numele Zvonimir. Dar rezistenţa naţională a început curând lupta de gherilă şi suveranul nu şi-a luat niciodată tronul în primire.

— *În Africa*, lupta s-a desfăşurat pe două teatre de operaţiuni. În februarie 1941, generalul Rommel a luat conducerea armatei din deşert. În iunie, victoria de la Marsa-Matruh îl ducea la 144 km de Alexandria. După o contraofensivă britanică, un nou atac îl ducea pe Rommel, pe 27 iunie 1942, la 70 km de Nil. Sigur de victorie, *Ducele* a plecat să facă paradă în Libia, unde echilibrul de forţe se traducea prin instabilitatea frontului. Însă situaţia logistică era tot mai nefavorabilă Axei. Deşi a fost bombardată cu furie, Malta nu a putut fi cucerită; între 27 şi 30 martie, în bătălia de la Capul Matapan, flota italiană a suferit pierderi grele. De la începerea războiului, 36,6% din tonajul flotei comerciale italiene a fost capturat în porturile inamice şi, din iunie 1942 până în ianuarie 1943, 43% din aprovizionarea cu benzină şi 16,7% din materialul militar destinat Libiei nu au mai ajuns pentru că navele au fost scufundate de britanici. În octombrie 1942, Armata a 8-a a generalului Montgomery i-a atacat pe italieni şi *Afrika-Korps*, cu sprijinul unităţilor venite din Fezzan. În noiembrie, debarcarea americană din Maroc şi din Algeria i-a întărit pe englezi. După a doua bătălie de la El Alamein şi după străpungerea liniei Mareth, italo-germanii au capitulat, pe 11 şi 12 mai 1943.

Armata din Etiopia, izolată de metropolă şi lipsită de aviaţie, a pierdut Eritrea (februarie 1941). Înaintarea engleză a fost oprită pe platourile înalte din Keren, însă în martie a fost pierdută Somalia şi pe 6 aprilie britanicii au

intrat în Addis-Abeba. La 19 mai, după bătălia de la Amba-Alagi, ducele de Aosta a capitulat cu 250 000 de oameni, eliberând astfel forţele aliate, care s-au putut îndrepta spre frontul libian.

— Un alt act de subordonare voluntară faţă de Hitler, pe care Mussolini l-a făcut fără nici un fel de presiuni, a fost participarea la *campania din Rusia*. La 26 iunie 1941, au plecat primele unităţi ale Corpului expediţionar (CSIR), compuse din trupe de vânători de munte, de elită, care ar fi fost de mare folos în alte sectoare. El a fost angajat în luptă, în decembrie, în zona Doneţului. Întăririle trimise continuu, au dus la constituirea Armatei italiene din Rusia (ARMIR), cu efective de 220 000 de oameni, care în 1942 apăra o parte din frontul Donului. După o scurtă ofensivă victorioasă, între 20 şi 24 august, ea a fost înfrântă de sovietici şi încercuită în perioada 11 decembrie–31 ianuarie 1943. La capătul unei retrageri dificile, ea pierduse peste 110 000 de oameni, morţi sau prizonieri.

III. Înfrângerea. Prăbuşirea regimului (iulie 1943–aprilie 1945)

Invadarea Italiei a provocat prima criză internă gravă a fascismului care a condus la revolta unei părţi dintre conducători şi la eliminarea *Ducelui*.

1. Debarcarea aliaţilor şi „revolta şefilor". Din primăvara anului 1943 a devenit evident că Axa nu mai putea să obţină victoria. Totuşi, deşi Mussolini suferea din cauza rolului de „lanternă roşie" a Alianţei şi se dezlănţuia uneori împotriva lui Hitler, a rămas sub influenţa *Führer*-ului care, în întrevederile periodice, îi insufla credinţa lui în victoria

de care se îndoiau acum tot mai multe înalte personalităţi ale fascismului. Această suspiciune era mai puternică în rândul susţinătorilor vechii politici de înţelegere cu democraţiile, iar Ciano, a cărui germanofobie creştea, era alături de ei. *Ducele* simţea această nelinişte şi, la 5 februarie 1943, el a remaniat guvernul printr-o ultimă „schimbare de gardă". Schimbarea este semnificativă pentru starea lui de spirit. Încercând să-şi păstreze puterea el i-a eliminat pe nemulţumiţi, înlocuindu-i cu nou-veniţi, fără prestigiu şi fără experienţă, docili agenţi de execuţie. Mussolini a luat din nou conducerea Afacerilor Externe, îndepărtându-l pe Ciano, numit ambasador pe lângă Sfântul Scaun; Acerbo l-a schimbat pe Thaon di Revel la Finanţe; Biggini i-a luat locul lui Bottai la Educaţie Naţională; Grandi i-a lăsat lui Marsico Ministerul Justiţiei şi, la 17 aprilie, Carlo Scorza, squadrist fanatic de la începuturile mişcării, a devenit secretar general al partidului.

La 9 iulie, anglo-americanii au început operaţiunea de debarcare în Sicilia, fiind primiţi ca eliberatori de populaţie şi întreaga insulă a fost ocupată la începutul lui august, fără prea mare rezistenţă. La 19 iulie, în timpul întrunirii de la Feltre, Mussolini a fost sfătuit de consilierii săi, între care se afla noul şef al Statului-Major, Ambrosio, care-l înlocuise pe Cavallero, să-i declare lui Hitler că Italia nu mai poate continua lupta, însă *Ducele* a tăcut. Această indiferenţă i-a împins pe opozanţi la acţiune, ei hotărând să-l elimine pe dictator. La rândul ei, opinia publică a fost impresionată de primul bombardament care a lovit Roma şi începuse să se manifeste deschis împotriva continuării ostilităţilor. A fost organizat astfel un „complot", încă neclar definit, grupând diverse tendinţe. Încă din noiembrie 1942, regele îl consultase pe Ciano cu privire la posibilitatea negocierii cu Aliaţii. Prinţul moştenitor Umberto era preocupat

de viitorul dinastiei; bătrâniii liberali, ca Orlando şi Bonomi, au stabilit legături cu Coroana. Dar era clar că iniţiativa nu va veni de la Victor-Emmanuel al III-lea şi nici de la şefii militari, ca Badoglio, deşi erau ostili războiului. Au fost chiar fasciştii înlăturaţi cei care au organizat conjuraţia, împreună cu ducele Aquarone, ministrul Casei Regale, după ce au obţinut aprobarea suveranului. În seara de 24 iulie, Mussolini a convocat Marele Consiliu al fascismului, organ suprem al regimului, pentru a discuta evenimentele din Sicilia şi măsurile care urmau să fie luate pe plan militar. Atunci opoziţia a prezentat o ordine de zi elaborată de Grandi, Ciano şi Bottai prin care era dezavuat *Ducele*, cerându-se renunţarea la puterea personală şi revenirea monarhiei şi Parlamentului la vechile lor prerogative constituţionale, în acord cu Partidul Fascist. După dezbateri violente şi confuze, la ora 3 noaptea, pe 25 iulie, a fost votată ordinea de zi Grandi cu 19 voturi pentru, 7 împotrivă şi o abţinere[9].

Regele semnase deja decretul prin care îl numea şef al guvernului pe Badoglio, cu depline puteri militare. În ziua următoare, în urma unei audienţe la rege care i-a confirmat înlăturarea, Mussolini a fost arestat, fără să reacţioneze. Mulţimea era entuziasmată la Roma şi nici o voce nu s-a ridicat în favoarea dictatorului înlăturat. Însă echivocul din această revoluţie de palat nu a întârziat să apară. Guvernul Badoglio, care pe moment a declarat că va continua lupta alături de forţele Axei, nu i-a readus la putere pe vechii liberali şi nici pe fasciştii disidenţi, ci i-a instalat la conducere pe tehnicienii care se bucurau de încrederea regelui. Partidul Fascist a fost dizolvat, ca şi

[9] Italo Balbo dispăruse de pe scenă la 28 iunie 1940, doborât din greşeală deasupra Tobruk-ului, de artileria antiaeriană italiană.

Marele Consiliu, Miliţia, rivala armatei, şi Tribunalul Special. Au fost anunţate alegeri libere, după terminarea ostilităţilor, însă o mare parte din personalul şi din legislaţia fasciste au rămas pe loc, fără să se procedeze la o epurare în profunzime.

„Guvernul de 45 de zile" (25 iulie–3 septembrie) reprezintă una dintre perioadele cele mai ambigue şi cele mai puţin elucidate din tragicul an 1943. Badoglio, care s-a compromis el însuşi colaborând mult timp cu fascismul, încearcă să manevreze între ameninţarea nazistă şi dorinţa de a ieşi din conflict. Germanii reacţionează cu rapiditate şi, după deportarea lui Mussolini, îşi întăresc dispozitivul militar din Italia şi în special din capitală. Noul guvern continuă declaraţiile că rămâne fidel alianţei, dar, în acelaşi timp, încearcă să stabilească, de la sfârşitul lui iulie, contacte cu anglo-americanii prin intermediul lui Myron Taylor, reprezentantul personal al lui Roosevelt pe lângă papă. După alte întâlniri, la Tanger şi la Lisabona, Aliaţii aduc la cunoştinţă că nu doresc să discute simpla încetare a luptelor, ci aşteaptă o cerere de armistiţiu. Condiţiile îi sunt prezentate generalului Castellano, în timpul misiunii sale de la Lisabona (16–27 august). Armistiţiul este semnat la 3 septembrie, la Cassibile, la nord de Siracuza şi anunţat de Badoglio, la radio, pe 8. Hitler ordonă atunci ocuparea Romei şi arestarea guvernului şi a familiei regale. Însă regele şi miniştrii părăsesc, în grabă, capitala, fără să lase pe loc reprezentanţi ai puterii sau instrucţiuni cu privire la măsurile ce urmau să fie întreprinse atât în ţară, cât şi cu trupele italiene staţionate în Balcani. Ei se instalează la Brindisi, sub protecţia Aliaţilor. Conjuraţii de la 25 iulie sperau că forţele care acţionează în Sicilia vor veni destul de repede pentru a acoperi operaţiunea. Dar, după debarcarea de la Salerno şi eliberarea

oraşului Neapole, cu ajutorul unei insurecţii populare, pe 27–30 septembrie, Aliaţii au fost opriţi pe Linia Gustav, care lega Garigliano, Monte Cassino şi Sangro, unde frontul s-a stabilizat în iarna 1943–1944 şi unde s-au purtat lupte îndârjite. Astfel, perspectiva unei victorii rapide s-a îndepărtat şi, împărţită încă douăzeci de luni între inamici, cele două zone ale Peninsulei au fost devastate de bombardamente şi de război.

2. Italia împărţită

a) Monarhia din Sud. Aliaţii au organizat, în teritoriile eliberate, administraţia militară provizorie, dar, în aprilie 1944, ei au autorizat formarea unui guvern italian, de coaliţie antifascistă care, la 13 octombrie, a declarat război puterilor Axei şi a obţinut recunoaşterea statutului de „cobeligerantă" din partea Naţiunilor Unite. Un Comitet de Eliberare Naţională îi grupa pe conservatorii moderaţi (Croce, Einaudi, Orlando), pe radicali (Nitti), comunişti (Longo şi Togliatti), socialişti (Nenni), pe liberalii de tendinţă republicană (Sforza), noile formaţiuni democrat-creştine, moştenitoare ale „popularilor" lui don Sturzo (Alcide de Gasperi) şi Partidul Acţiunii (Omodeo, Parri), elită intelectuală care dorea să reprezinte o a treia forţă între liberali şi socialişti.

b) Republica de la Salò şi „nazifascismul". După arestare, Mussolini a fost internat la Gaète, apoi în insuliţele Ponza şi Maddalena şi, în sfârşit, transportat pe 28 iulie, într-un hotel din Campo Imperiale, staţiune din masivul Gran Sasso d'Italia, la 2 200 m altitudine. Dar, la 12 septembrie, un comando aeropurtat de paraşutişti germani, condus de căpitanul SS Otto Skorzeny, l-a eliberat, fără reacţie din partea gardienilor şi l-a condus în Germania, la Cartierul General al lui Hitler. Reîntors în Italia, *Ducele* a

abolit monarhia. El a reconstituit Partidul Fascist şi organele sale şi, în pregătirea unei Constituante, a proclamat, la 23 septembrie, *Republica socială italiană*. Guvernul format de *repubblichini*, cum erau peiorativ numiţi, constituit din extremişti şi din fanatici ca Pavolini, Buffarini-Guidi, Mezzasoma şi Farinacci, s-a instalat la Salò, pe malul lacului Garda. El va mobiliza din nou soldaţii, risipiţi după armistiţiu — nu fără enorme dezertări — şi va reforma armata sub conducerea lui Graziani, numit ministru de Război. Formaţiile de voluntari, care aminteau de squadrism, constituiau instrumentul represiv al regimului. În noiembrie, un Congres al partidului a elaborat „manifestul de la Verona", carta noului fascism. El încredinţa puterea politică unei elite de militanţi şi, pentru a atrage masele, anunţa un program social şi naţionalizarea sectoarelor fundamentale ale economiei. Acest document de circumstanţă, amestec contradictoriu de autoritarism şi de măsuri „antiburgheze", a rămas, de altfel, o simplă declaraţie de intenţii, fără mari aplicaţii politice. De fapt, Republica de la Salò a fost, din toate punctele de vedere, un protectorat german, bine ţinut în lesă. Şase opozanţi de la 25 iulie au fost arestaţi. Ei au fost judecaţi, la 8 ianuarie 1944, de un tribunal special reunit la Verona şi cinci dintre ei au fost condamnaţi la moarte. Mussolini le-a respins graţierea şi, la 11 ianuarie, Bono, Ciano, Marinelli, Pareschi şi Gottardi au fost împuşcaţi în spate. Germanii au intensificat prelevările de materii prime şi de produse alimentare şi au trimis un număr tot mai mare de oameni la muncă dincolo de Brenner, fără ca *Ducele* să reacţioneze. Izolat şi morocănos, dezamăgit şi slăbit, Mussolini, amorţit de dependenţa în care era ţinut şi căzând într-o adevărată abulie, era un om zdrobit după 25 iulie. A acceptat pasiv noi umiliri. După armistiţiul de la 8 septembrie, provinciile

Bolzano, Trento şi Bellune au fost transformate într-o „mască" germanică, sustrasă competenţei administraţiei italiene, sub numele „zona operaţională Prealpină" (*Operationszone Alpenvorland*). A urmat, la sfârşitul lui 1943, o veritabilă anexiune la Reich a celor două Veneţii: tridentină şi iuliană.

3. Rezistenţa şi Eliberarea. Soarta Italiei nu mai este controlată, de acum înainte, de cele două guverne de la Brindisi şi de la Salò ci depindea de evenimentele militare. Însă, alături de unităţile militare aliate, apăruse o nouă forţă, Rezistenţa italiană, care se afirmă, cu vigoare tot mai mare, în lupta pentru Eliberare.

Ca în toate celelalte ţări ocupate de Germania se pun, în legătură cu Rezistenţa, cu mobilurile sale, cu acţiunea sa şi raporturile cu armata, o serie de probleme care, datorită naturii mult timp clandestine a fenomenului, lasă câmp deschis cercetării şi interpretării[10].

Italia de Nord a fost leagănul revoltei populare împotriva fascismului. Era zona cea mai populată, cea mai industrializată, cu o clasă muncitoare mai educată şi mai receptivă pe plan politic. Ea a suferit, de la sfârşitul lui 1942, masive bombardamente care au minat moralul orăşenilor, asupra cărora apăsa constrângerea germano-fascistă.

Rezistenţa a fost o convergenţă de forţe de origini diverse. După armistiţiu, numeroşi soldaţi demobilizaţi nu au vrut sau nu au putut să se întoarcă în provinciile ocupate. Ei s-au ascuns, cu armele lor şi în frunte cu ofiţerii lor, în satele din câmpie sau în munţii Apenini, unde au găsit adăpost apoi şi civili, militanţi antifascişti sau personalităţi

[10] A se vedea, în legătură cu acest aspect, Henri Michel, *Les mouvements clandestins en Europe (1939-1945)*, colecţia „Que-sais-je?" (nr. 946).

ameninţate de măsurile de retorsiune ale regimului de la Salò. Astfel s-au constituit primele formaţiuni autonome de partizani, de tradiţie monarhistă sau grupate în jurul diverselor ideologii ale opoziţiei împotriva lui Mussolini.

Din octombrie 1943, au început primele acţiuni de gherilă, cu atacuri împotriva cazematelor, depozitelor şi convoaielor germane. Membrii grupelor de partizani erau sprijiniţi de populaţie printr-o complicitate activă, dar erau urmăriţi de forţele naziste şi fasciste care nu ezitau să dezlănţuie împotriva adăposturilor lor sângeroase expediţii de represalii.

La începutul lui 1944, Aliaţii au încercat să încercuiască linia Gustav pe la nord, pentru a elibera Roma. La 22 ianuarie, ei au debarcat la Anzio şi la Nettuno, surprinzându-i pe germani, dar nu au putut, totuşi, să rupă poziţiile de la Cassino. Această ofensivă i-a încurajat pe partizani, ale căror efective au crescut şi care, în special în văile alpine, şi-au intensificat hărţuirile. Agitaţia s-a extins, la sfârşitul toamnei, în mediile urbane, mai sever controlate, prin formarea *Grupelor de acţiune populară* (GAP), care difuzau lozincile Rezistenţei în fabrici. La rândul lor, comuniştii au creat, în întreprinderi, celule clandestine, care speculau nemulţumirea muncitorilor. La 16 noiembrie, au început grevele de protest la Torino şi s-au extins în nordul Italiei. La 1 martie, oprirea lucrului a paralizat întreaga zonă ocupată. În acelaşi timp, membrii Rezistenţei încercau să stabilească legături cu Aliaţii, pentru a primi, prin paraşutare, arme şi alimente, şi caută să formeze o conducere unică pentru mişcarea lor. La Roma, unde lupta este dificilă din cauza ocupaţiei militare, atacul cu bombă împotriva unui detaşament german, la 23 martie 1945, provoacă, drept represalii, masacrarea a 335 de ostateci, dintre care o sută erau evrei, la Fosele Ardeatine.

În primăvara lui 1944, ofensiva aliată, la care participă un Corp italian de Eliberare, cuprinzând unităţi formate în zona de sud, este reluată cu vigoare. Între 12 şi 30 mai, o bătălie de ruptură, îndârjită, aduce străpungerea Liniei Gustav şi Roma, declarată oraş deschis, căreia Kesselring nu-i acorda mare importanţă strategică, în ciuda ordinelor primite de la Hitler pentru a organiza o apărare totală a capitalei, a fost ocupată, la 5 iunie. În ziua următoare, se produce în Normandia o debarcare aliată, preludiu al recuceririi Franţei.

Eliberarea Romei a avut profunde urmări pentru guvernul din Sud. La 28 ianuarie 1944, Congresul Eliberării Naţionale, reunit la Bari, revendicase, prin cuvântul lui Benedetto Croce, dreptul Italiei de a se considera aliată cu democraţiile şi formulase un program politic care viza restaurarea unui guvern bazat pe suveranitatea populară şi instaurat printr-o Constituantă, care va fi convocată la sfârşitul ostilităţilor. Renaşterea aceasta politică nu era privită favorabil de Churchill, care ar fi preferat menţinerea în funcţie a lui Badoglio, semnatarul armistiţiului, căruia îi executa docil clauzele. Însă Aliaţii au fost nevoiţi să cedeze datorită nemulţumirii crescânde a maselor şi amplificării agitaţiei populare după întoarcerea din URSS a lui Palmiro Togliatti, şeful Partidului Comunist. De altfel, coaliţia antifascistă se angaja să aşeze pe primul plan lupta împotriva germanilor. Poziţia lui Badoglio devenea dificilă. La 12 aprilie, regele Victor-Emmanuel al III-lea, care se menţinuse până atunci, cu încăpăţânare, a declarat că se va retrage şi că va ceda puterea fiului său, prinţul Umberto, în calitate de „locotenent general"[11] al regatului, după eliberarea Romei.

[11] Titlul era de „*luogotenente generale*"; cuvântul „*luogotenente*" înseamnă în italiană şi „locotenent", dar şi „locţiitor". (n.tr.)

La 10 iunie, guvernul Badoglio a fost înlocuit printr-un cabinet format de Ivanoè Bonomi, ai cărui membri făceau parte din diferite formaţiuni ale Comitetului de Eliberare Naţională. Locotenentul general şi guvernul s-au instalat la Roma. În decembrie, guvernul a fost remaniat şi apoi înlocuit, la 19 iunie 1945, de altă construcţie, prezidată de Feruccio Parri, liderul Partidului Acţiunii, care va rămâne în funcţie până la 15 noiembrie.

Înaintarea anglo-americană în Franţa a slăbit presiunea germanică asupra Italiei, considerată, de acum înainte, de Hitler drept un front secundar, unde urmau să se desfăşoare acţiuni de întârziere.

După ocuparea Romei, aliaţii au urcat lent spre Umbria şi Toscana, eliberând Sienna, Livorno şi Florenţa, care, deşi declarată „oraş deschis" a fost devastată de lupte, începând de la 4 august. Dar atunci germanii s-au fortificat pe Linia gotică, ultima poziţie defensivă care se sprijinea pe Apenini, având peste 200 km de la Pisa la Rimini. În toamnă, frontul s-a stabilizat din nou, pentru a doua iarnă.

Mussolini l-a întâlnit pe Hitler la Klesstein, lângă Salzburg, la 21 aprilie 1944 şi, în iulie pentru ultima dată, la Cartierul General din Prusia Orientală, la scurt timp după atentatul care putea să-l coste viaţa pe Führer. *Ducele* nu mai era tratat ca un partener, ci ca un satelit secundar. El s-a întors totuşi convins că victoria finală va fi obţinută datorită armelor secrete de care-i vorbise interlocutorul său. La 21 iulie, Mussolini decide un fel de mobilizare generală a fasciştilor, chemând la arme pe toţi membrii partidului, de la 18 la 60 de ani. Ei urmau să formeze, alături de „cămăşile negre", o forţă auxiliară, „Brigăzile negre". Rezultatul a fost mediocru, pentru că, presimţind prăbuşirea dictaturii, mulţi dintre cei mobilizaţi nu s-au

prezentat. Însă câteva detaşamente de fanatici au adăugat excesele lor represive la cele deja făcute de trupele speciale ale regimului. Pretinzând că revine la originile socialiste şi populare ale mişcării, dictatorul a hotărât, la începutul lui 1945, rechiziţionarea alimentelor, determinate de comisii muncitoreşti, măsuri fiscale care loveau în proprietate şi naţionalizarea marilor întreprinderi, care, totuşi, finanţaseră şi susţinuseră fascismul. Însă muncitorii au boicotat alegerile pentru Comisiile de gestiune, la îndemnul Rezistenţei, şi rezultatul real al reformelor rămâne limitat.

În vederea fazei supreme a luptei, a fost semnat, la 7 decembrie 1944, cu comandamentul general aliat de la Caserta, un acord de cooperare recunoscându-se oficial autoritatea Rezistenţei armate. În zona ocupată, conducerea mişcării a fost delegată *Comitetului de Eliberare Naţională a Italiei de Nord,* emanaţie a Comitetului Naţional. Responsabilii acţiunii de partizani erau Ferruccio Parri, Luigi Longo şi generalul Raffaele Cadoma, fiul generalisimului din 1915 şi strănepotul unui patriot liberal al perioadei *Risorgimento.* Alături de grupările din oraşe, au fost create nuclee de opoziţie şi în zonele rurale, aşanumitele *Echipe de acţiune patriotică* (EAP). Lupta armată se intensifica, la fel ca şi represiunea nazistă şi fascistă, cu întregul său cortegiu de atrocităţi şi deportări.

Ofensiva contra Liniei gotice a început la 9 aprilie şi, la sfârşitul lunii, Aliaţii şi partizanii lor auxiliari au ajuns la Valea Padului, eliberând Bologna şi pregătindu-se să pornească spre Veneto, Lombardia şi coasta ligură. În urma unor acţiuni populare, la care s-au alăturat grupuri de *maquis,* au fost eliberate principalele oraşe în care germanii, demoralizaţi, se predau adesea fără a opune vreo rezistenţă serioasă. Genova a dat semnalul, la data de 25,

urmată, a doua zi de Torino şi Milano. Forţele regulate italiene aveau de acum şapte divizii, iar reprezentativitatea guvernului nu mai era discutată de către Aliaţi.

Germania şi Europa Occidentală erau atunci aproape în întregime eliberate şi trupele naziste din Italia se aflau în pericol de a fi prinse între două focuri. La 8 martie, generalul Karl Wolff, şeful poliţiei germane în Italia, i-a solicitat emisarului american Allan Dulles, aflat la Zürich, condiţiile unei eventuale predări. Dar Himmler şi Hitler au refuzat continuarea negocierii. Cu toate acestea, situaţia era disperată şi capitularea, semnată la 29 aprilie, la Caserta, a intrat în vigoare la 2 mai.

4. Sfârşitul lui Mussolini. Dictatorul a rămas singur. Multă vreme a încercat tot felul de combinaţii himerice, gândindu-se că americanii vor rupe legăturile cu ruşii, ceea ce i-ar fi permis lui semnarea unei păci separate cu unii sau alţii — de preferinţă cu Stalin. Dar, încetul cu încetul, a fost nevoit să recunoască realitatea şi să trateze cu Aliaţii pentru transferul puterii, evitând astfel o insurecţie populară. În martie şi aprilie 1945, l-a însărcinat pe cardinalul-episcop de Milano, monseniorul Ildefonso Schuster, să comunice anglo-americanilor oferta sa. Aceştia au răspuns că nu acceptă nici un fel de negocieri, cerându-i predarea. Germanii, la rândul lor, nu i-au făcut cunoscute tratativele pe care le duceau, în acelaşi scop.

La 17 aprilie, şeful guvernului de la Salò s-a instalat la Milano. El lua în considerare un ultim punct defensiv, în regiunea Valtellina şi, eventual, un refugiu în Elveţia. La 25 aprilie, în momentul în care formaţiunile de luptători pentru libertate intrau în Milano, la arhiepiscopie se desfăşura o adunare cu conducătoriii Rezistenţei (Cadorna, Lombardi, Marazzo) care cereau capitularea. Mussolini, care credea

că poate conta pe prezenţa germană, a fost surprins de anunţul că forţele naziste au hotărât să se predea. Atunci el s-a retras împreună cu suita sa, spre lacul Como, în Valtellina sau Tessin. Ultimele zile ale *Ducelui* sunt o epopee tragică, ale cărei particularităţi au fost multă vreme puţin cunoscute şi învăluite în mister. Cercul se închide în faţa micului grup de fugari care află că drumul spre Elveţia este interzis de Rezistenţă. La 27 aprilie, caravana, care s-a plasat într-un convoi german, îşi reia drumul. Grupul este oprit de un detaşament de partizani care acceptă să-i lase să treacă, cu condiţia să-l predea pe fascistul care este cu ei. Mussolini, îmbrăcat în uniformă germană, este descoperit. Era ascuns într-un camion. Urmează arestarea lui şi a însoţitorilor săi. Este condus, împreună cu Claretta Petacci, care-i împărtăşeşte soarta, într-un mic sat, Dongo, unde petrec noaptea într-o casă ţărănească. La 28 aprilie, un ofiţer comunist aparţinând Voluntarilor Libertăţii, Walter Audisio, zis colonelul Valerio, soseşte cu un ordin al comandamentului general al Rezistenţei, care cere să-i fie încredinţat Mussolini şi însoţitorii săi. Sferele superioare ale Rezistenţei se temeau ca *Ducele* să nu reuşească să treacă în Elveţia sau să cadă în mâinile americanilor. Au urmat o serie de contestaţii referitoare la validitatea acestor instrucţiuni şi se pare că Audisio a acţionat, în mare măsură, din proprie iniţiativă. El a invocat o decizie a Comitetului de Eliberare Naţională, din 25 aprilie, care prevedea moartea pentru conducătorii fascişti şi l-a predat forţelor locale pe dictator şi pe colaboratorii săi. Un tribunal improvizat, format din ofiţeri ai brigăzii locale de partizani, a pronunţat rapid sentinţa. Audisio însuşi i-a executat pe Mussolini şi pe Claretta Petacci, la Bonzanigo, aproape de Dongo. Apoi au fost

împuşcaţi, în sat, alţi cincisprezece prizonieri, dintre care cinci miniştri din guvernul de la Salò.

Cadavrele au fost transportate la Milano, pe locul unde au fost executaţi cei din Rezistenţă. Mulţimea, dezlănţuită, a spânzurat de picioare, de faţada unui garaj din piaţa Loreto, trupurile lui Mussolini şi Claretta Petacci.

Pedepsirea dictatorului şi a celor apropiaţi lui răspundea, fără îndoială, circumstanţelor psihologice ale momentului şi îngrijorării Comitetului de Eliberare Naţională, dornic să-şi afirme autonomia faţă de Aliaţi şi să-şi impună opinia printr-un gest spectaculos. Dar această execuţie capătă în ochii fasciştilor „nostalgici" un aspect misterios, pe linia legendei care începuse să se formeze în jurul *Ducelui;* aceasta a acreditat o serie de supoziţii, mai mult sau mai puţin fanteziste, asupra mobilurilor reale ale execuţiei pripite. Este adevărat că sentinţa de la Dongo a împiedicat înfăţişarea lui Mussolini în faţa unui tribunal adevărat, care ar fi putut aprofunda şi elucida numeroase aspecte ale istoriei din *ventennio.* Au dispărut astfel preţioase documente, luate de fugar, printre care şi un jurnal intim — care se pare că ar fi existat —, fără a mai pune la socoteală ipotetica „comoară", despre care se crede că a fost înghiţită de apele lacului Como.

CONCLUZIE

Fascismul, care trebuia să dea Italiei putere şi grandoare, a antrenat naţiunea în cea mai tragică catastrofă a istoriei sale. Bilanţul celor douăzeci de ani de despotism mussolinian este elocvent: peste 40 000 de civili şi militari morţi în deportare şi 444 523 de persoane declarate oficial ca ucise sau dispărute ca urmare a războiului. În 1945, producţia industrială depăşea abia sfertul celei din 1938, iar producţia agricolă, puţin jumătatea. Comerţul exterior fusese distrus prin autarhie, rezervele de aur epuizate, inflaţia şi şomajul crescuseră, finanţele publice erau dezorganizate.

Cu toate că Tratatul de pace cu Naţiunile Unite (10 februarie 1947) fusese oarecum clement în privinţa clauzelor economice, el sancţiona pierderea coloniilor şi cesiunilor teritoriului metropolitan în profitul Franţei (Tende, Brigues şi platoul Mont-Cenis) şi, mai ales, al Iugoslaviei (Istria fără Trieste). Aliaţii au refuzat să retrocedeze Austriei Alto-Adige. O serie de emigranţi de origine germană s-au reinstalat în regiune, punându-se astfel din nou problema minorităţilor, incomplet rezolvată prin acordurile Gruber–De Gasperi, din 5 septembrie 1946.

Însă daunele morale erau şi mai grave. O întreagă generaţie a fost impregnată de propaganda fascistă şi trebuia să se formeze o nouă conştiinţă civică, orientată de acei oameni politici care au traversat, fără să cedeze, anii sumbri ai acelui *ventennio*.

După ce Constituanta a dat ţării instituţiile republicane conforme cu decizia referendumului, Italia a trecut la acţiune pentru a-şi îndepărta ruinele. Redresarea a fost rapidă, astfel încât, după anul 1950, putem vorbi despre „un miracol". Dar, începând cu 1963, încetinirea dezvoltării a dus la agravarea instabilităţii guvernelor de centru-stânga, devenind cronică după 1953. Violentele mişcări sociale şi politice din 1968 au constituit preludiul unei crize care a zguduit Republica până la temelii, într-un climat de violenţă, corupţie, acţiuni ale societăţilor secrete (Mafia şi Camorra), comploturi împotriva statului, beneficiind adesea de complicitatea înaltelor sfere ale armatei şi administraţiei.

Posteritatea fascismului

Ea cunoaşte două perioade, puternic contrastante, de la „neofascism" la „postfascism"

Mişcarea socială italiană (MSI) se forma în decembrie 1946, în semiclandestinitate, atrăgând aderenţi proveniţi din cadrele şi din simpatizanţii Republicii sociale de la Salò. Dat fiind că, practic, toţi cetăţenii au trebuit să adere la fascism, epurarea a fost limitată. Ea nu a prezentat, ca în Franţa, un caracter sistematic şi, cu toate că se vorbea de zeci de mii de victime, cifra oficială a personalităţilor fasciste executate a fost de 1 732.

MSI a avut, la început, mai ales caracterul unei grupări a fidelilor, cu scop de întrajutorare, decât de partid politic. Dar, după ce entuziasmul eliberării a dispărut, demonstraţiile spectaculoase ale tinerilor aderenţi, în stil squadriste, a încurajat vechii partizani ai *Ducelui* să îngroaşe rândurile.

La alegerile din 1948, MSI a obţinut în jur de 2% din voturi şi a ţinut, în acelaşi an, un zgomotos congres, la Neapole, şi un al doilea, la Roma, în 1949. În patru scrutinuri legislative, care s-au succedat între anii 1953–1968, partidul neofascist a obţinut între 4,4 şi 5,1% dintre sufragii. Clientela sa este formată din „nostalgici" ai dictaturii, vechi combatanţi ai Republicii sociale, din rude

ale celor uciși, foști demnitari ai regimului, precum și tineri, născuți după *ventennio,* care se înfruntă violent cu elementele de extremă stânga „extra-parlamentare". Manifestările exterioare mențin ritualul și frazeologia din timpul lui Mussolini, care alimentează discursurile înflăcărate ale liderului MSI, Giorgio Almirante (1914–1988). Programul se inspiră din cel al Republicii de la Salò și se vrea social și „revoluționar" De fapt, partidul este o formațiune de extremă dreapta. A oscilat fără încetare în alegerile politice, aliindu-se monarhiștilor, după 1950 (cu toate că se declara republican), apoi oferindu-și voturile democraților-creștini în 1952–1953, realizând câteva alianțe locale și sprijinind curentele conservatoare ale Partidului Creștin Democrat. MSI este finanțată de grupurile economice ale marilor agrarieni și unii industriali. Aderenții săi, prizonieri ai unei viziuni retrospective și înfrumusețate a trecutului, sau ai unei ideologii revoluționare confuze, sunt închistați în contradicții care fac ca acțiunea lor să fie tot mai ruptă de actualitate. Eliminarea Casei de Savoia a antrenat declinul formațiunilor monarhiste, sfâșiate de rivalități interne (Partidul Național Monarhist, Partidul Monarhist Popular, Partidul Democratic Italian de Unitate Monarhistă).

Ponderea electoratului partizanilor regalității, a ajuns de la 2,8% în 1948, la 6,9% în 1953, după care s-a prăbușit la 1,7% în 1963 și 1,3% în 1968. Partidul democratic de unitate monarhistă, singurul rămas în cursă, după 1963, s-a apropiat treptat de neofascism, care, practic, l-a absorbit în cele din urmă. În anul 1972, cele două formațiuni au făcut listă comună, sub forma *Dreptei naționale,* obținând 8,7% din sufragii. Acest fapt a constituit cântecul de lebădă al regaliștilor, care apoi au dispărut ca forță politică organizată și au văzut pierind speranța unei restaurații, după moartea lui Umberto al II-lea, în exil, în anul 1983. În cele patru scrutine dintre anii 1976 și 1987, Dreapta națională a continuat să stagneze, nereprezentând decât 6 până la 7% din corpul electoral.

Atingerea vârstei adulte de către a doua generație, născută după căderea dictaturii, a modificat profund percepția perioadei *ventennio,* a cărei moștenire a fost girată de *MSI–Dreapta*

naţională. Alegerile din mai 1994 sunt marcate de manifestarea curentului „postfascist" al *Alianţei naţionale.* Liderul acesteia, Gianfranco Fini, născut în anul 1952, politician abil şi ambiţios, este artizanul succesului coaliţiei, eterogenă de centru-dreapta, reunind în *Polul libertăţilor: Forza Italia!* a lui Silvio Berlusconi, „separatiştii" din *Liga din Italia de Nord federală,* a lui Umberto Bossi, resturi din *Dreapta naţională* şi mici formaţiuni anticomuniste. Pentru prima dată, curentul care se susţine continuator al fascismului iese la lumină şi participă la guvernare. Scrutinul din aprilie 1996 oferă un reviriment spectaculos, *Olivier* de centru-stânga obţinând victoria, susţinut de „refondatorii" comunişti. *Alianţa naţională* a lui Fini a obţinut 15,7% din voturi, faţă de 20,6% partidul lui Berlusconi, în timp ce ultimul careu al fasciştilor „istorici" — *MSI–Fiamma tricolore* — nu a reuşit decât 0,7%. Postfasciştii au atras o bună parte a aripii drepte a fostei Democraţii creştine, iar Fini, care beneficiază de o largă audienţă în rândul tinerilor, este, de acum înainte, unul dintre cei mai populari oameni politici. El a respins în mod solemn toate aspectele negative ale regimului mussolinian: violenţă, totalitarism, naţionalism, rasism, antisemitism şi a recuzat orice legătură cu neonaziştii germani şi extrema dreaptă, precum Frontul naţional francez. *Alianţa,* ca ideologie, se defineşte ca un partid legalist şi democratic de dreapta, „popular şi social", apărător al valorilor „patriotice" ale unui stat unitar şi centralizat, care trebuie să se integreze într-o „Europă a naţiunilor" În pragul mileniului III, postfascismul a devenit un fapt real în ceea ce italienii numesc de acum „a II-a Republică".

BIBLIOGRAFIE

Bibliografia referitoare la fascism este amplă, dar foarte inegală din punct de vedere calitativ. S-a urmărit semnalarea celor mai semnificative lucrări, presupunându-se cunoscute marile sinteze generale referitoare la perioadă. Contribuţiile în limba franceză sunt relativ puţin numeroase faţă de cele anglo-saxone. Un anumit număr de cărţi, care merg până la perioada antifascistă, au apărut în Franţa. Ele au fost reeditate în general în Italia, după 1945, cu completări şi revizuiri. Aici sunt citate ediţiile recente.

Cele mai bune ghiduri bibliografice sunt cele aparţinând lui Panio Alatri. *Recenti studi sul fascismo* în *Studi storici,* octombrie–decembrie 1962, şi „Benito Mussolini", în vol. I *Personaggi della Storia contemporanea,* Marzorati, 1976.

I. Surse

Pentru cunoaşterea directă a oamenilor şi a acţiunii lor, ne vom referi la:

Opera omnia de Mussolini, publicată de Edoardo şi Dulio Susmel, Florenţa, La Fenice, 36 vol. (1951–1963).

Articolul „Fascismo" din *Enciclopedia italiana* (Treccani), semnat de Mussolini, dar redactat, de fapt, de Gentile şi alţi colaboratori, este un document foarte interesant.

Textele referitoare la politica externă sunt în curs de publicare, din 1952, în colecţia: *Ministero degli affari esteri: I documenti diplamatici italiani* (seriile VII–IX), pentru perioada 1925–1943, sub îngrijirea lui Ruggero Moscati şi Mario Toscano.

Memoriile contemporanilor fascismului sunt adesea subiective. Printre cele mai utile se află: Dino Alfieri, *Deux dictateurs face à face, Rome–Berlin (1939–1943),* Paris, Le cheval ailé, 1948.

Don Luigi Sturzo, *L'Italie et le fascisme,* Paris, Alcan, 1927.

General Paolo Puntoni, *Parla Vittorio-Emanuele III,* Milano, Palazzi, 1948.

Dintre mărturiile protagoniştilor direcţi, trebuie evidenţiată cea aparţinând lui Galeazzo Ciano, apărută după eliberare, *Diario (1937–1938),* Cappelli, 1948 şi *Diario (1938–1943),* Rizzoli, 1946, 2 vol., precum şi: Yvon de Begnac, *Taccuino mussoliniano,* Bologna, Il Mulino, 1990; Maria-José di Savoia, *Diario,* Roma, Fondazione Giustino Fortunato, 1990; Giuseppe Bottai, *Vent'anni e un giorno,* Milano, Garzanti, 1977; *Diario (1935–1944),* 1982; *Diario (1944–1948),* Milano, Rizzoli, 1988.

Despre d'Annunzio: Paolo Alatri, *D'Annunzio,* Torino, UTET, 1983, şi Renzo De Felice, *D'Annunzio politico (1918–1939),* Bari, Laterza, 1978.

Piero Pieri şi Giorgio Rochat, *Badoglio,* Torino, UTET, 1974.

Silvio Bertoldi, *Vittorio Emanuele III,* Torino, UTET, 1971.

II. Biografii ale lui Mussolini

Paolo Monelli, *Mussolini Petit bourgeois,* trad. fr., Gallimard, 1955.

Yvon de Begnac, *Vita di Mussolini,* Milano, Mondadori, 3 vol., 1936–1940 şi, printre numeroasele biografii mai recente, Gaspare Giudice, *Mussolini,* Torino, UTET, 1971.

Despre tinereţea dictatorului, Gaudens Megaro, *Mussolini dal mito alla realtà,* Istituto editoriale italiano, 1947.

Despre familie, Rachele Mussolini, *La mia vita con Benito,* Milano, 1948.

Edda Ciano, *La mia testimonianza,* Milano, 1975.

Antonio Spinosa, *I figli del Duce,* Milano, Rizzoli, 1983.

Una dintre biografiile cele mai complete şi imparţiale este cea aparţinând lui Sir Ivone Kirkpatrick, *Mussolini: Study of a Demagogue,* Odhams, 1964 (trad.it.: *Storia di Mussolini,* Longanesi, 1970).

Pentru o primă cunoaştere, o lucrare alertă, Max Gallo, *L'Italie de Mussolini,* Paris, Perrin, 1964, şi Ruggero Zangrandi, *Mussolini,* Milano, Compagnia Edizioni Internazionali, 1965.

Istoriografia fascismului este dominată de operele a doi autori:

Renzo De Felice a publicat o monumentală biografie a lui Mussolini. La Torino, la Einaudi, au apărut: *Mussolini il rivoluzionario (1883–1920),* 1965; *Mussolini il fascista,* vol.I: *La conquista del potere (1921–1925),* 1966; vol.II: *L'organizzazione dello Stato fascista (1925–1929); Il Duce,* vol. I: *Gli anni del consenso (1929–1936),* 1976; vol.II: *Lo Stato totalitario (1936–1940),* 1981; *Mussolini, l'alleato (1940–1945),* 1990.

Denis Mack Smith, *Mussolini,* Londra, Weidenfeld şi Nicholson, 1980 (trad.it., Milano, Rizzoli, 1981), şi *I Savoia re d'Italia,* Milano, Rizzoli, 1990.

III. Câteva lucrări fundamentale

Luigi Salvatorelli şi Giovanni Mira, *Storia d'Italia nel periodo fascista,* Torino, Einaudi, ed. a 5-a, 1964.

Paolo Alatri, *Le origini del fascismo,* Roma, Editori reuniti, ed. a 2-a, 1965.

Roberto Battaglia, *Storia della Resistenza italiana. 8 ottobre 1943–25 aprile 1945,* Torino, Einaudi, 1964.

Giorgio Bocca, *Storia dell'Italia partigiana (settembre 1943–maggio 1945),* Bari, Laterza, 1966.

Frederick W.Deakin, *The brutal friendship Mussolini–Hitler and the fall of italian Fascism,* Londra, Weidenfeld şi Nicholson, 1962, publicat în italiană sub titlul *Storia della Republica di Salà,* Torino, Einaudi, 1963.

Perioada fascistă a constituit obiectul unor variate interpretări. Nu trebuie neglijată lucrarea, favorabilă regimului, semnată de Gioacchino Volpe, *Histoire du fascisme,* Novissima, 1940.

Renzo De Felice, *Le interpretazioni del fascismo,* Bari, Laterza, 1969, trad.fr.: *Clefs pour comprendre le fascisme,* Seghers, 1976.

O vedere marxistă în Robert Paris, *Histoire du fascisme en Italie. Des origines à la prise du pouvoir* (vol. I), Paris, F. Maspero, 1962, şi *Les origines du fascisme,* culegere de studii: *Recherches internationales â la lumière du marxisme,* Cahier nr.1, Ed. de la Nouvelle Critique, martie–aprilie 1957.

Michael A.Lederer, *Intervista sul fascismo,* Bari, Laterza, 1976.

Se va vedea analiza fundamentală a lui Gaetano Salvemini, *Scritti sul fascismo,* Milano, Feltrinelli, vol. I, ed. îngrijită de Roberto Vivarelli (1961), vol.II, ed. îngrijită de Nino Valeri şi Alberto Merola (1966).

Denis Mack Smith, *Da Cavour a Mussolini,* Catania, Bonanno, 1968.

Există o serie de mărturii directe:

Lezioni sull'antifascismo, autori diverşi, publicată de Piergiovanni Permoli, Bari, Laterza, 1960; *Dall'antifascismo alla Rezistenza. Trent'anni di storia italiana (1915–1945);* publicată de Franco Antonicelli, Torino, Einaudi, 1961; *Fascismo e antifascismo (1918–1948): Lezioni e testimonianze,* Milano, Feltrinelli, 1962, 2 vol.; *Trent'anni di storia politica italiana (1915–1945),* caiet al revistei *Terzo Programma,* Roma, ed. RAI, 1962, nr. 2.

Renzo De Felice, *Antologia di testi fascisti (1919–1945),* Roma, Minerva Italica, 1978.

Studiul cel mai penetrant este cel al lui Renzo De Felice, *Le fascisme, un totalitarisme à l'italienne?,* Paris, Presses de la Fondation nationale des Sciences politiques, 1988.

Pentru plasarea fascismului în contextul său istoric: Serge Berstein, *Démocraties, régimes autoritaires et totalitaires au XXe siècle,* Hachette, ed. a 2-a, 1997; Pierre Milza şi Serge

Berstein, *Dictionnaire historique des fascismes et du nazisme,* Bruxelles, Ed. Complexe, 1992.

IV. Studii speciale

— Despre origini:

Paul Guichonnet, *L'Italie,* vol. I: *La monarchie libérale (1870–1922),* Paris, Hatier, 1969.

Cartea antifascistă a lui Angelo Tasca (A.Rossi), *Nascita e avvento del fascismo. L'Italia dal 1918 al 1922,* publicată în franceză în 1938 (Gallimard) şi reeditată în 1965 (Laterza).

Yvon de Begnac, *Palazzo Venezia, storia d'un regime,* la Rocca, 1951.

— Despre politica externă:

Marlo Donasti (Mario Luciolli), *Mussolini e l'Europa. La politica estera fasista,* Florenţa, Leonardo, 1945.

Max Gallo, *L'affaire d'Ethiopie: aux origines de la guerre mondiale,* Ed. du Centurion, 1967.

Vechea lucrare a lui Gaetano Salvemini, *Mussolini diplomate,* Paris, Grasset, 1932, îşi păstrează valabilitatea.

Despre perioada dinaintea anului 1933, o lucrare excelentă:

Ennio di Nolfo, *Mussolini e la politica estera italiana (1919–1933),* Padova, CEDAM, 1960.

Renzo De Felice, *Mussolini e Hitler: i rapporti segreti 1921–1933, con documenti inediti,* Florenţa, Le Monnier, 1975.

— Despre economie, nu avem cărţi speciale, dar există indicaţii foarte utile în:

Ernesto Rossi, *I padroni del vapore,* Bari, Laterza, 1955, studiu clasic, şi a doua sa versiune, *Padroni del vapore e fascismo,* Bari, Laterza, 1966.

Shepard B. Clough, *The economic history of modern Italy,* New York–Londra, Columbia University Press, 1964 (trad.it.: *Storia dell'economia italiana dal 1861 ad oggi,* Roma, Cappelli, 1964).

Daniel Guénin, *Fascisme et grand capital,* Paris, Gallimard, 1945.

Louis Franck, *Les étapes de l'économie fasciste italienne. Du corporatisme à l'économie de guerre,* Paris, La Librairie sociale et économique, 1939.

Franco Catalano, *Potere economico e fascismo. La crisi del dopoguerra, 1919–1921,* Lerici, 1964.

— Despre instituţii şi politica internă:

Antonio Gambino, *Storia del PNF,* Milano, Sugar, 1962.

Manlio Cancogni, *Storia dello squadrismo,* Milano, Longanesi, 1959.

— Despre faza finală a perioadei:

Giovanni Artieri, *Umberto II e la crisi della monarchia,* Milano, Mondadori, 1983.

— Despre colonii:

J.-L.Miège, *L'impérialisme colonial italien de 1870 à nos jours,* Paris, SEDES, 1988.

— Despre emigrarea politică:

Aldo Garosci, *Storia dei fuorusciti,* Bari, Laterza, 1953.

— Despre problema religioasă:

Lucrarea clasică a lui Arturo Carlo Jemolo, *Stalo e Chiesa in Italia negli ultimi cento anni,* Torino, Einaudi, 1948.

Francesco Margiotta Broglio, *Italia e Santa Sede dalla Grande Guerra alla Conciliazione,* Bari, Laterza, 1966.

— Despre psihologia generaţiei fasciste:

Ruggero Zangrandi, *Il lungo viaggio attraverso il fascismo,* Milano, Feltrinelli, 1962 (trad. prescurtată la R.Laffont, 1963).

— Despre antisemitism:

O carte exhaustivă: Renzo De Felice, *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo,* Torino, Einaudi, ed. a 2-a, 1961.

— Despre căderea lui Mussolini:

Ruggero Zangrandi, *1943: 25 luglio–8 settembre,* Milano, Feltrinelli, 1964.

— Despre aspectul militar:

Denis Mack Smith, *La guerra del Duce,* Bari, Laterza, 1976.

General Mario Roatta, *Otto milioni di baionette* şi *L'esercito italiano in guerra, dal 1940 al 1944,* Milano, Mondadori, 1946.

General Carlo Favagrossa, *Perchè perdemmo la guerra,* Milano, Rizzoli, 1946.

Giuseppe Bucciante, *I generali della dittatura,* Milano, Mondadori, 1987.

La marina italiana nella seconda guerra mondiale, Roma, Ministero della Difesa–Marina, Ufficio storico della Marina, 1959, 2 vol.

Giuseppe Santoro, *L'aeronautica italiana nella seconda guerra mondiale,* Esse, 1958.

— Despre fascism în cultură şi societate:

Fascismo e società italiana, ed. îngrijită de Guido Quazza, Torino, Einaudi.

Michel Ostenc, *L'éducation en Italie pendant le fascisme,* Paris, Publications de la Sorbonne, 1980.

Riccardo Mariani, *Fascismo e città nuove,* Milano, Feltrinelli, 1976.

Giuseppe Pagano, *Arhitecttura e città durante il fascismo,* Bari, Laterza, 1976.

— Despre propagandă:

Franco Monteleone, *La radio italiana nel periodo fascista*, Marsilia, 1976.

— Despre iconografie:

O culegere foarte sugestivă. GEC (Enrico Gianeri), *Il Cesare di cartapesta. Mussolini nella caricatura,* Torino, Vega, 1945.

CUPRINS

Prefaţă 5
Introducere
FASCISMUL ÎN FAŢA ISTORIEI 9
Capitolul I
ORIGINILE FASCISMULUI 12
I. De la Cavour la Giolitti (1861–1914) 12
II. Intervenţia. Războiul.
„Victoria mutilată"(1915–1919) 23
Capitolul II
ÎNCEPUTURILE FASCISMULUI (1919–1925) 27
I. Benito Mussolini 27
II. Apariţia fascismului (1919-1921) 34
III. Luarea puterii şi consolidarea regimului
(octombrie 1922–decembrie 1925) 42
Capitolul III
STATUL FASCIST ŞI SUCCESELE REGIMULUI
(1925–1936) 50
I. Evoluţia internă 51
II. Antifascismul. Proscrişi şi conspiratori 71
III. Politica externă (1925–1936) 75
Capitolul IV
DECLINUL ŞI PRĂBUŞIREA FASCISMULUI
(1937–1945) 85
I. Marşul spre război (1936–1940) 85
II. Italia în război 94

III. Înfrângerea. Prăbuşirea regimului (iulie 1943–aprilie 1945) 100
CONCLUZIE 114
Posteritatea fascismului 115
Bibliografie 118
I. Surse 118
II. Biografii ale lui Mussolini 119
III. Câteva lucrări fundamentale 120
IV. Studii speciale 122

Timp de aproape un sfert de secol, regimul fascist, bazat pe puterea personală şi pe violenţă, a dominat Italia. Pentru prima dată de la Secolul de Aur al Renaşterii, Peninsula influenţa destinul Europei, dar într-un sens negativ, care va duce ţara la înfrângere şi la castastrofă — fascismul, care pretindea că instaurează o nouă ordine politică şi socială. Acesta devine model în perioada interbelică şi multe dictaturi care atacau democraţia se inspirau direct din experienţa italiană, inclusiv forma cea mai pernicioasă a acestor regimuri politice, nazismul.

Astfel, fascismul, ale cărui sechele nu au fost eliminate încă în totalitate, este unul dintre fenomenele majore din prima jumătate a secolului al XX-lea.

Colecţie coordonată de ŞERBAN PAPACOSTEA,
membru corespondent al Academiei Române

În curs de apariţie:

- *INCHIZIŢIA*
  de Guy Testas, Jean Testas
- *SECOLUL LUI AUGUSTUS*
  de Pierre Grimal
- *CIVILIZAŢIA AMERINDIANĂ*
  de Claudi R. Cros

ISBN: 973-653-231-3